

Slovenský literárny periodický samizdat v osemdesiatych rokoch 20. storočia

Pavel Matejovič, Katarína Mikulovičová

MATEJOVIČ, P. – MIKULOVÍČOVÁ, K.: Slovak literary samizdat periodicals in the 1980s

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 70, 2023, no. 3, pp. 287-321

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2023.70.3.5>

Pavel Matejovič ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5253-4018>

Katarína Mikulovičová ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6051-6955>

Key words: literary samizdat, dissent, the 1980s, unofficial culture

The article presents an overview of Slovak literary samizdat periodicals published in the 1980s: *Kontakt*, *Altamira*, *K*, *Fragment*, *Fragment K*. The authors describe them, deal with their thematic focus, content structure, conditions of their emergence and general context of the period, and analyse selected texts that represent the specific poetics of literary samizdat. At the same time, they devote space to the discussion of the Czechoslovak context of literary samizdat which cannot be separated from Slovak literary samizdat. At the same time, the article briefly outlines theoretical definitions of the concept of the literary samizdat as used in Central and Eastern European context, taking especially into account the specific character of Slovak literary samizdat. The authors draw on international research on samizdat, especially on the works of Czech literary scholars summarised in the encyclopaedic monograph *Český literární samizdat 1948–1989* ([Czech literary samizdat 1948–1989] 2018). The article aims to inspire further research on Slovak literary samizdat.

Kľúčové slová: literárny samizdat, dissent, osemdesiate roky 20. storočia, neoficiálna kultúra

Fenomén literárneho samizdatu sa v súčasnosti stal legitímnym a samostatným predmetom literárnohistorického výskumu aj vďaka záujmu českých historikov a literárnych vedcov. V rokoch 2015 až 2018 vznikol na pôde Ústavu pre českú literatúru Akadémie vied Českej republiky projekt, ktorého zámerom bolo vytvorenie encyklopédie českého literárneho samizdatu z obdobia rokov 1948 až 1989. Výsledkom tejto práce bolo zostavenie encyklopedicky usporiadaného diela *Český literární samizdat 1948–1989*. Odbornej reflexii samizdatu bolo v roku 2016 venované aj samostatné (šieste) číslo časopisu *Česká literatura*. V štúdiu sa opierame o český teoretický koncept, ktorý pod literárnym samizdatom¹ rozumie „veškerou nezávislou literaturu, jež se ve své době z jakýchkoli důvodů ocitla v rozporu se závaznou kulturní politikou totalitního státu, a proto byla navzdory nebezpečí represe šířena občanskou svépomocí“ (Příbáň 2018: 16). Patria sem ineditné prozaické a poetické texty ako básne, beletristické útvary, eseje, úvahy, komentáre, fejtóny, recenzie a všeobecne texty, ktoré sa týkajú reflexie literatúry. Okrajovú pozornosť venujeme aj kritickým textom, ktoré reflektujú kinematografiu, zaoberajú sa históriou, komentujú dobovú, politickú a kultúrnu situáciu (samizdatové spravodajstvo, publicistika, informácie o politicky perzekvovaných náboženských a občianskych aktivistoch). Do kategórie periodických literárnych samizdatov nezaraďujeme voľne prepisované a šírené texty, ktoré sa vyznačujú minimálnou až nulovou časopiseckou či knižnou úpravou. Takýto typ neoficiálne šírených dokumentov býva označovaný aj ako autorský či „divoký samizdat“.² Na rozdiel od textov, kde evidujeme redakčnú či vydavateľskú apretúru, ich nezaraďujeme do kategórie „nezávislého písomníctva“ (Příbáň 2016). Označenie *periodický* samizdat je však rovnako problematické – samizdatové periodiká často vychádzali neperiodicky alebo len príležitostne, pričom je diskutabilné, ako rozlíšiť, či uvedené vydanie má charakter periodika alebo zborníka. Proces vydania totiž často ovplyvňovali represívne zásahy štátnej moci a s tým súvisiace technické problémy. Rozhodujúcim kritériom na označenie samizdatu ako *periodického* je identifikovateľná redakcia, ktorá prostredníctvom editoriálu alebo predhovoru deklarovala úmysel vydávať samizdatové periodikum a programovo rámcovala ideové zameranie časopisu.

Kontúry literárneho samizdatu

S prihliadnutím na špecifické podmienky kultúrnej situácie a dobového kontextu sa literárny periodický samizdat začal šíriť na Slovensku na prelome sedemdesiatych a osemdesiatych rokov 20. storočia, ale najväčší rozmach zaznamenal v druhej

1 Ako synonymum k termínu literárny samizdat sa používa aj označenie občiansky samizdat. Tento pojem však nie je jednoznačne terminologicky definovaný. Často sa ním myslí samizdat, ktorý sa hodnotovo vyhraňuje voči kresťanskému (katolíckemu) samizdatu. Významová nejednoznačnosť plynie z povahy samotného média. Vzhľadom na predmet nášho výskumu uprednostňujeme pojem literárny samizdat, ktorý svojím tematickým zameraním a sekulárne modelovaným kultúrnym priestorom zodpovedá občianskemu samizdatu.

2 S divokým samizdatom býva neraz spojené slovné spojenie „text koloval v samizdate“. Často však ide aj o texty, ktoré ako strojopis kolovali ešte pred ich oficiálnym vydaním.

polovici osemdesiatych rokov.³ Vydavatelia literárneho periodického samizdatu postupne kládli väčší dôraz na grafickú úpravu literárnych periodík a formálnou úpravou sa približovali k časopisom vydávaným v oficiálnych vydavateľstvách (fotografické prílohy, výtvarné ilustrácie).

Jedným z relevantných zdrojov pri výskume literárneho samizdatu bola pre nás štúdia Miroslava Červenku *K semiotice samizdatu* (1990), v ktorej sa autor venuje komunikačným aspektom zverejňovania samizdatových textov v paralelnom kultúrnom obehú a všímá si mechanizmus samizdatovej vydavateľskej činnosti. Z perspektívy štrukturalistickej terminológie nie je podľa M. Červenku pri výskume samizdatu dominantná estetická funkcia, no z hľadiska teórie komunikácie predstavuje zaujímavú inšpiráciu.

Pri spracovávaní literárneho samizdatu sme boli konfrontovaní s problémami, na ktoré upozornili už autori monografie *Český literárny samizdat 1948 - 1989*. Permanentná prítomnosť politickej represie bola príčinou špecifického charakteru samizdatového vydávania, čo komplikuje prácu literárnym historikom. V niektorých časopisoch absentuje tiráž, autori sa z pochopiteľných príčin skrývajú za šíframi a pseudonymami, inde identifikačné znaky autora úplne chýbajú a texty nie sú signované.⁴ Preto pre prehľadnosť na konci štúdie uvádzame bibliografický zoznam pseudonymov a šifier. Aj forma zverejňovania a pravidlá výberu jednotlivých textov boli veľmi špecifické. Redaktori často nepoznali identitu autora zverejneného príspevku a jediným kritériom pri jeho zaradení do čísla bola „literárnosť“ textu. Výber textov podliehal prísnyim pravidlám utajenia, často len jeden z redaktorov poznal skutočnú identitu autora/autorky. Vyskytli sa aj situácie, keď sa na príprave niekoľkých čísiel literárneho samizdatu podieľali dve paralelné redakcie, ktoré sa navzájom nepoznali,⁵ preto ich obsahová štruktúra niekedy pôsobí chaoticky a nesúrodo.

Pri rekonštrukcii autorských identít si vydavatelia už s mnohoročným odstupom často nepamätajú, kto text do čísla zaradil, respektíve kto ho „priniesol“, ani kto je jeho skutočným autorom. Napríklad poviedka Martina Bútoru *Okno* a text *Napustený* od Martina Kleina boli pôvodne mylne identifikované ako prózy Vladimíra Havrillu (Pastierová 1997). Ani M. Bútoru nemal na základe mailovej korešpondencie povedomie o tom, že jeho próza bola do časopisu *Altamira* zaradená,⁶

3 Z metodologického hľadiska je pred uvedeným obdobím problematické uchopiť samizdatovo vydávané literárne texty ako periodický literárny samizdat – zväčša išlo o príležitostne vydávané diela, ktoré boli šírené ako forma privátneho rukopisu. Pojem samizdat má dobové konotácie. Podľa Jonathana Boltona sa v Československu začal objavovať až v druhej polovici sedemdesiatych rokov 20. storočia v súvislosti s aktivitami okolo Charty 77 a Edice Petlice (Bolton 2016).

4 Identické problémy bibliografickej evidencie českého literárneho samizdatu analyzuje text Vojtěcha Malínka *Článková bibliografie literárního samizdatu* (Malínek 2016).

5 Oleg Pastier v súvislosti s koncipovaním druhého čísla *Kontaktu* uvádza, že to bol „prvý pokus o vytvorenie niekoľkých redakcií toho istého časopisu“ (Pastier 1991b: 131), M. Klein zase spomína, že štvrté a piate číslo *Kontaktu* nezávisle zostavovali redaktori Ján Langoš a O. Pastier (osobná komunikácia).

6 Autor v bibliografickej poznámke k vydaniu próz *Skok a kuk* uvádza, že poviedka vyšla v časopise *Fragment K* v roku 1988 pod pseudonymom Juraj Fabuš. Podľa svedectva M. Bútoru poviedku odovzdal v roku 1983 pri osobnej návšteve Tomášovi Petřivému a širil ju aj prostredníctvom vlastného samizdatu (mailová komunikácia, 8. januára 2022).

290 k niektorým textom sa zase ex-post prihlásili viacerí žijúci autori.⁷ V takýchto prípadoch sme autorstvo identifikovali na základe osobných výpovedí, textologickej analýzy a špecifickej podoby autorského rukopisu, ktorý bol charakteristický pre tvorbu konkrétneho autora. Opierali sme sa najmä o texty Olega Pastiera o histórii bratislavského samizdatu, ktoré zverejnil začiatkom deväťdesiatych rokov v časopise *Fragment K*. Priebežne zverejňoval aj samizdatové texty či ich úryvky pod skutočnými menami autorov, zväčša však absentuje informácia, pod akým pseudonymom (značkou) bol text v literárnom samizdate pôvodne uverejnený. Identitu autora bolo možné identifikovať na základe porovnania rôznych vydaných verzií textu.⁸ Podobným spôsobom sme pracovali aj pri uvádzaní mien autorov a ich príspevkov v jednotlivých číslach samizdatových periodík.

Pri výskume samizdatu je možné využiť aj metódu oral history. Osobné spomienky a svedectvá aktérov literárneho samizdatu dopĺňajú celkový obraz, ktorý bol determinovaný dobovými spoločenskými a politickými rámcami. Normalizačná každodennosť a represívny charakter totalitnej moci spoluutvárali špecifický charakter samizdatového zverejňovania, vydávania a distribúcie samizdatových periodík. Výskum literárneho samizdatu sme preto realizovali aj v „teréne“ prostredníctvom osobných stretnutí so žijúcimi aktérmi literárneho samizdatu. Autorstvo sme identifikovali aj na základe mailovej korešpondencie a osobných rozhovorov so žijúcimi vydavateľmi a autormi literárneho samizdatu (M. Bútora, Marta Frišová, V. Havrilla, M. Klein, Zuzana Kusá, Boris Lazar, Martin M. Šimečka). Pre prehľadnosť uvádzame v zozname autorských pseudonymov a šifier primárny zdroj, o ktorý sme sa pri identifikácii autorstva opierali.⁹

Atribúciu textu (prísúdenie autorstva) sme realizovali aj na základe neskorších (oficiálnych) vydaní. Niektoré literárne samizdatové periodiká nie sú datované a dobu ich vzniku je možné rekonštruovať len na základe osobných výpovedí ich vydavateľov alebo obsahu.¹⁰ Z dôvodov utajenia a vlastnej bezpečnosti (potreby vyhnúť sa politickým perzekúciám a trestnému stíhaniu) vydavatelia samizdatové periodiká nezasielali do štátnych archívov a knižníc, preto sú zachované len v osobných archívoch a zbierkach. Ich sprístupnenie je teda závislé aj od ochoty konkrétneho majiteľa samizdatového archívu poskytnúť texty pre potreby vedeckého výskumu. Absentuje systematická bibliografická evidencia samizdatu, ktorá by existovala v podobe nejakého „materializovaného“ archívu. Systematickú evidenciu komplikuje aj fakt, že samizdatový časopis často vychádzal nepravidelne len niekoľko mesiacov alebo rokov a bol distribuovaný v izolovaných spoločenstvách, ktorých členovia uznávali spoločné hodnoty, respektíve boli generačne a profesijne spriaznení. Typickým príkladom takejto profesijnej spriaznenosti je

7 K autorstvu recenzie *Filozof zostúpil do „podzemia“ a dal priechod svojmu rozčarovaniu*, ktorá vyšla v treťom čísle *Altamiry*, sa prihlásili Z. Kusá a B. Lazar. Na základe svedectva jedného z vydavateľov časopisu, M. Kleina, je jej autorom pravdepodobne B. Lazar (mailová korešpondencia, 17. decembra 2022). K tejto verzii autorstva sa na základe textologickej analýzy prikláňame aj my.

8 Napríklad v druhom čísle *Fragmentu K* z roku 1991 je na stranách 52-53 zverejnený úryvok eseje Jána Budaja Bratislavský chodec. O. Pastier však v komentári k článku neuvádza, pod akým menom (pseudonymom) bol text pôvodne zverejnený v prvom čísle samizdatového *Kontaktu* z roku 1981 (Čaptoš).

9 Zdroj je uvedený v zátvorke: O. P. – O. Pastier, P. M. – Pavel Matejovič.

10 Podľa M. Červenku je možné zmysel niektorých samizdatových textov rekonštruovať len na základe biografickej evidencie (Červenka 1990: 60).

časopis *Altamira*, ktorého genéza bola spojená s Ústavom technickej kybernetiky SAV, kde pracovali Ján Langoš, František Mikloško, M. Klein a B. Lazar.¹¹

Samizdat ako špecifická forma literárnej komunikácie už svojou povahou (často bol šírený v podobe strojopisu) evokuje neukončenosť textového procesu. Ako príklad môžeme uviesť úryvok z prózy Pavla Vilikovského *Večne zelený je kôň profesionálneho revolucionára*, ktorý v roku 1981 vyšiel v nečíslovanom vydaní časopisu *Kontakt* (*Kontakt k vode*). V tejto súvislosti vyvstáva problém takzvaného textu poslednej ruky – Vilikovského úryvok zverejnený v samizdate môžeme z tejto perspektívy charakterizovať ako jednu z rôznych verzií vydania autorského rukopisu. Ako problematický moment tu vyvstáva samotný akt zverejnenia. Viaceré samizdatové texty mohli byť uverejnené bez vedomia autora, respektíve bez autorizácie, čo vyplýva zo samotnej povahy samizdatu, jeho „konšpiratívnej podstaty“. Nehlásenie sa k autorstvu, jeho zamlčovanie či rôzne formy autorskej kamufláže (napríklad vo forme poznámky, že text je zverejnený bez vedomia autora), bolo motivované pragmatickými dôvodmi – zabrániť následným represiam zo strany štátnej moci. Zverejňovanie textov v literárnom samizdate možno teda označiť za edične neštandardný proces, ktorý sa líši od inštitucionalizovanej vydavateľskej prevádzky, ktorej nevyhnutnou súčasťou je autorizovanie rukopisu. (V neskoršej fáze sa vydavatelia samizdatu usilovali prispôbiť podmienkam tradičnej vydavateľskej praxe.) Pri strojovom prepisovaní samizdatu vznikali aj vedomé či nevedomé chyby spôsobené napríklad únavou alebo mohlo prísť k sľavnej úprave textu (prepisovanie na stroji bolo často spojené aj s redakčnou a jazykovou korektúrou),¹² prípadne niektoré príspevky z nich mohli byť dodatočne odstránené alebo jednotlivé čísla mohli byť distribuované v skrátenej, neúplnej alebo obmenenej verzii (viaceré strany samizdatových periodík nie sú číslované).¹³ Problematické je aj verifikovať literárne samizdaty, ktoré sa nezachovali, preto ich v našej práci podľa osobného svedectva vydavateľa len evidujeme.¹⁴

Na Slovensku aktuálne neexistuje žiadna inštitúcia, ktorá by sa špecializovala na samizdat a usilovala sa archivovať samizdaty na spôsob českého samizdatového archívu Libri prohibiti. Vďaka iniciatíve Mareka Endela a Jána Šimulčíka je od októbra 2016 pre verejnosť sprístupnený internetový portál samizdat.sk. Táto webová stránka postupne zverejňuje a kompletizuje digitálne kópie slovenských samizdatových periodík. Niektoré slovenské literárne samizdatové periodiká sú v digitálnej forme prístupné aj na českom internetovom portáli Scriptum.cz

11 Gabriela Langošová v rozhovore s Alexandrom Baloghom spomína: „Vytvorila sa tam dobrá pracovná partia: František Mikloško, spomínaný Peter Kákoš, Boris Lazar, Norbert Flescher, Martin Klein, Jaro Franek a ďalší. Čoskoro tam začali vydávať samizdat“ (Balogh 2016: 32).

12 Podľa osobného svedectva M. Kleina takto prišlo napríklad k zmene názvu polemického príspevku T. Peťrívého *O povahe pravdy*, ktorý vyšiel v piatom čísle časopisu *Kontakt*. Jeho pôvodný názov bol údajne *Chvála krásnej lži*. V básni Z. Kusej, ktorá vyšla v prvom čísle *Altamiry* pod názvom *Gracia*, bol zase zmenený posledný verš, ktorý pôvodne znel „z ktorého sú choré“, v časopiseckej verzii „z ktorého sú hotové“.

13 Podľa osobného svedectva M. M. Šimečku bol Vilikovského text na žiadosť autora v poslednej chvíli z prílohy mechanicky (žiletkou) odstránený. Mali sme k dispozícii verziu vydania, ktorá tento fakt nepotvrdila. O. Pastier uvádza, že Vilikovského text vyšiel pod názvom *Ešte je vraj zelený* (Pastier 1991b: 131).

14 Týka sa to napríklad samizdatového časopisu *Antagon*, ktorý vydával František Hrabal (vydavateľstvo CAD press). Na margo prosby o sprístupnenie osobného archívu napísal: „Sám jsem měl tyto materiály naposledy v ruce snad před 20 lety, část se i ztratila díky nepoctivým „badatelům“, kteří si půjčili materiály navždy“ (mailová korespondencia, 14. októbra 2022). Pri osobnej návšteve nám však niektoré samizdaty daroval.

292 (časopisy *Altamira, K* a *Fragment*). Pracovali sme aj s digitalizovanými literárnymi samizdatmi, ktorých kópie sme získali z osobných archívov O. Pastiera (*Kontakt, Fragment K*) a P. Matejoviča (*K, Fragment K*). Na základe kompletizácie jednotlivých archívov sme vytvorili vlastnú digitalizovanú databázu (ide najmä o samizdatový časopis *Kontakt*). Relevantnými zdrojmi pre našu prácu boli príspevky O. Pastiera, ktoré pod názvom *Z histórie bratislavského samizdatu*¹⁵ vychádzali na pokračovanie v časopise *Fragment K*¹⁶ v roku 1991, a na ne nadväzujúci text uverejnený v prvom čísle *Fragmentu* v roku 2016 pod identickým názvom. Pastierove články majú primárne dokumentárno-faktografický charakter, poskytujú súhrn osobných spomienok autora na obdobie aktivít bratislavského literárneho disentu. Nadväzuje na ne textová koláž *Fenomén samizdat* (2023), ktorú edične zostavila Ľudmila Pastierová. Jej súčasťou sú najmä úryvky či celé texty prevzaté zo slovenských samizdatových literárnych periodík (vrátane obrazovej prílohy), ktoré vychádzali na Slovensku v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia (Pastierová 2023). Súčasťou koláže sú aj dokumenty rôzneho charakteru, vyjadrenia aktérov samizdatu a úryvky z diplomovej práce Lucie Pastierovej, ktorá svoj výskum obohatila o vlastné zistenia a iné materiály týkajúce sa periodického literárneho samizdatu (Pastierová 1997).

Východiská pre výskum samizdatu poskytuje rozhovor Milana Šimečku *Průklepový papír – 30 g/m²*, kde autor opisuje a analyzuje tvorbu a životné príbehy autorov z kruhu literárneho disentu v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia (Šimečka 1990). Historicko-faktografický rozmer slovenského samizdatu spracovali aj Jolana Kusá, Raisa Kopsová a František Fundárek v zborníku *Život slovom a život v slove (skryté súvislosti slovenského samizdatu)* (1995). Ich publikácia obsahuje tiež stručný zoznam bibliografickej tvorby M. Šimečku v českých a slovenských periodikách, výber bibliografie slovenských autorov v samizdate aj exile, prehľad samizdatových časopisov autormi označovaných ako politicko-literárne a kresťanské periodiká.

Relevantné teoretické východisko pre štúdium poetiky samizdatu reprezentuje text Petra Zajaca *Estetickosť ako životný princíp* zaradený v autorovej knihe *Pulzovanie literatúry* (1993). Špecifickú pozornosť v ňom venuje poetike M. Šimečku, upozorňuje na občianske, ale predovšetkým estetické kvality Šimečkových textov, a vyzdvihuje jeho odkaz, ktorý má ideovo-etický charakter. V súvislosti s témou poetiky samizdatu treba spomenúť aj štúdiu Zornitze Kazalarskej *Malé formy protestu: K poetike interpunkčných znamienok u Ivana Kadlečíka*, ktorá (podobne ako M. Červenka) upozorňuje na špecifickú znakovosť samizdatu na základe semiotickej analýzy interpunkčných znamienok v Kadlečíkovej tvorbe (Kazalarska 2018).

Osobitne treba upriamiť pozornosť na česko-slovenský kontext literárneho samizdatu, najmä na iniciačný vplyv českého literárneho samizdatu, aj keď slovenský samizdat sa vyznačoval určitými špecifickými znakmi. Niektoré z nich spomenul už M. Šimečka v rozhovore o nezávislej literatúre v Československu (Šimečka 1990: 40), napríklad prepojenosť českých a slovenských literárnych aktivít

15 Odkazy na texty O. Pastiera uvádzame v zozname literatúry.

16 Od roku 1992 vychádzal časopis *Fragment K* pod názvom *Fragment*. Časopis prestal vychádzať v roku 2017.

samizdatu, ktorá je zreteľná najmä v sedemdesiatych rokoch a v prvej polovici osemdesiatych rokov 20. storočia. Táto prepojenosť je identifikovateľná aj v obsahovej štruktúre literárnych samizdatových periodík vydávaných na Slovensku, kde majú relevantné zastúpenie českí autori (analogicky v českých samizdatových periodikách zverejšňovali texty aj slovenskí autori). Čisto kvantitatívne kritérium však nemôže byť pri výskume literárneho samizdatu rozhodujúce, aj keď množstvo samizdatových publikácií, ktoré vychádzali v českom neoficiálnom prostredí, je v porovnaní so slovenskou neoficiálnou scénou očividné, čo nepochybne formovalo aj výslednú podobu literárneho samizdatu. (Na Slovensku bol oveľa viac zastúpený náboženský samizdat.) Napriek tomu je slovenský literárny samizdat pomerne diferencovaný, možno v ňom identifikovať rôzne názorové prúdy, jednotlivé literárne samizdaty sa výrazne líšili svojou ideovou koncepciou a reflexiou literárnej tvorby (čo je literatúra), pričom sa v ňom často objavovali aj polemiky s rozdielnou hodnotovou a estetickou valenciou. Ich evidencia, kontextualizácia a následné literárnohistorické spracovanie predstavujú porovnateľne náročný proces ako v prípade českého literárneho samizdatu.

Stručný prehľad literárnych samizdatových periodík

Určiť presný dátum vydávania prvého literárneho samizdatu v období normalizácie na Slovensku nie je možné. Prvé pokusy vydávať literárny samizdat v sedemdesiatych rokoch evidujeme v Košiciach. Básnik a publicista Tibor Kočík uvádza, že v decembri 1973 založil prvý literárny samizdatový štvrťročník *Smetisko*, ktorý údajne vychádzal v rokoch 1973 – 1975 v rozsahu päťdesiat strán s ilustráciami vytvorenými suchou ihlou. Vychádzal v počte piatich exemplárov vo formáte A5. Uvedený literárny samizdat sa však nezachoval, preto jeho vydávanie nie je možné verifikovať. V Košiciach vychádzali v rokoch 1977 – 1985 aj samizdatové zborníky *The Nace*, *Trinásta komnata*, *Hudba a Nace*, *Nacelle* a *Lesní speváci*. Najvýznamnejšími predstaviteľmi košického samizdatu boli básnik Erik Groch a filozof Marcel Strýko.

Prvé literárne samizdaty vydávané v Košiciach sa líšili od samizdatov, ktoré začali vychádzať v osemdesiatych rokoch v Bratislave. Týkalo sa to najmä ich obsahovej štruktúry a tematického zamerania – úplne v nich absentovali kritické žánre (recenzia, glosa), kultúrna a politická publicistika. Ich cieľom nebol programový odpor proti totalitnému systému, ale vytvorenie slobodnej publikačnej platformy pre nonkonformných mladých autorov, ktorí odmietali zverejšňovať svoje texty v oficiálnych periodikách. Uverejšňovali zväčša poéziu, príležitostne eseje. Vo svojich textoch odmietali konzumne orientovanú spoločnosť a politický establishment, ako alternatívu prezentovali existenciálne a spirituálne ladené literárne výpovede. Ich intímno-privátny charakter označil jeden z prispievateľov skôr ako „kamarátske spisby“ než vážne zamýšľaný samizdat, ktorý by mal ambíciu osloviť širšiu čitateľskú a názorovú komunitu. T. Kočík ich obsahové zameranie charakterizoval slovami:

„V básnických textoch sa objavujú kritické narážky na industriálnu spoločnosť, v ktorej rozhodujúcu úlohu zohráva konzum, „znormalizovaný“ svet podvodov a klamstiev, dezilúzia z rozpadu hodnôt, s čím sa musela vyrovnávať najmladšia generácia, často nevhodne a problematcky. Autori odmietajú pechorenie za úspechom, popieranie

všetkých foriem tabu, zaoberajú sa otázkou tvorivej slobody pre jednotlivca, otázkami individuálneho priateľstva ako protikladu k degenerovanému „súdržstvu“ (Kočik 2021: 94-95).

V podobnom duchu boli koncipované aj úvahové a esejistické žánre, v ktorých dominovali revoltujúce, silne individualizované nonkonformné postoje namierené voči banalite všednosti a rôznym formám ľahostajnosti a stagnujúcej pasivity:

„K básnickému pohľadu na existenciu, ktorý je pocitovaný ako prebúdzanie sa z všednej tuposti, sladkej ustálenosti či naivného realizmu nášho pohľadu na všetko, sa ľudstvo vo svojej histórii, alebo každé individuum vo svojom živote dostalo aj rúcaním, ničením a popieraním toho, čo tvorilo platformu ešte nebásnického pohľadu. Preto sa deštrukcia stala konštruktívnym prvkom, stavebným materiálom poézie, nech by to znelo akokoľvek paradoxne. Možno práve prvý neosobný, neegocentrický hnev a zlosť voči svetu, spoločnosti, aj sebe samému boli tým, čo nás začalo oslobodzovať, a preto uschopňovať k poézii. Blahodarná a obživujúca deštrukcia nás spočiatku musela kŕmiť sebou, aby sme sa oslobodili od toho – čohokoľvek stagnujúceho. A prvá báseň vznikla, keď sme – hoci možno veľmi nejasne a zmätene – začali tušiť to, k čomu sme slobodní“ (Nacelle 1984: 4).

V osemdesiatych rokoch pôsobili na Slovensku dve disidentské hnutia, ktoré sa vyznačovali špecifickou hodnotovou orientáciou: literárny (občiansky) a kresťanský samizdat. Kresťanský samizdat z hľadiska kvantity periodík značne prevyšuje aktivity literárneho samizdatu. V období normalizácie vydávali aktivisti katolíckeho disentu viac ako dvadsať samizdatových časopisov. Tie primárne slúžili ako informačný a zjednocujúci prostriedok pre menšie kresťanské komunity. Aktivity kresťanského a literárneho (občianskeho) samizdatu fungovali ako samostatné mechanizmy s relatívne odlišnými komunikačnými ambíciami, napriek tomu však prichádzalo k čiastočnému prelínaniu s literárnym samizdatom. Aj preto je dôležité evidovať ho. Autori literárneho disentu uprednostňovali skôr sekulárne modelovanie literárneho priestoru, ale príležitostne sa zaoberali aj témami s filozoficko-teologickým presahom alebo využívali vo svojej tvorbe biblické alegórie.

Vzájomné ovplyvňovanie literárneho a kresťanského samizdatu možno identifikovať aj v zložení redakcií samizdatových periodík. F. Mikloško, ktorý niekoľko rokov vydával kresťanský samizdatový časopis *Náboženstvo a súčasnosť*, združoval aktérov kresťanského (katolíckeho) disentu a participoval tiež na vydávaní literárnych periodických samizdatov. Prvé skúsenosti s literárnymi periodikami získal v časopise *Kontakt*, kde ako člen druhej redakcie (fungovala od tretieho čísla) pomáhal zostaviť *Vianočný Kontakt*. Periodiká druhej polovice osemdesiatych rokov *Fragment* a *Fragment K* nielenže redigoval, ale do nich aj prispieval pod pseudonymom Marek Bohúň. V roku 1989 bol F. Mikloško aj redaktorom kresťansko-občianskeho periodika *Bratislavské listy*, v ktorom v danom roku vyšli aj literárne príspevky od Imricha Kružliaka *Slovenská literárna tvorba na Západe*, literárna esej M. Šimečku *Oravské pastorále, Stránky z denníka* (pod šifrou -mt-) a P. Matejoviča (pod šifrou -ič) *Literárny týždenník a tí druhí*. Začiatkom osemdesiatych rokov pôsobili v literárnom periodickom samizdate aj

J. Budaj (redigoval *Kontakt* a tiež v ňom publikoval) a J. Langoš (redigoval časopis *Altamira*, neskôr *Fragment* a *K*). 295

Samostatnú kategóriu tvoria časopisy a iné publikácie, ktoré síce nezaraďujeme k samizdatu, ale tvoria akúsi pomyselnú hranicu medzi oficiálnou a neoficiálnou kultúrou.¹⁷ Modelovým príkladom takéhoto periodika bol časopis *Literárne konfrontácie*. V rokoch 1988 – 1989 ho vydávali Miloš Žiak a Ladislav Snopko. Podľa M. Žiaka vyšlo prvé číslo v novembri 1988 v počte šesťdesiat kusov, „v ktorom sme pripravovali platformu pre zjednotenie tzv. oficiálnej a neoficiálnej mladej literatúry. Druhé číslo vyšlo v januári 1989, vypukol škandál a akcia Literárne konfrontácie bola zakázaná“ (Žiak 2003: 234). Súčasťou takzvanej šedej zóny boli najmä aktivity výtvarníkov, a to rôzne projekty, výstavy a prezentácie na pôde štátnych inštitúcií a galérií (Beskid 1999). V podobnej pozícii sa nachádzajú aj publikácie zverejňované ekologickými aktivistami (*Bratislava/nahlas*).

Do kategórie literárneho samizdatu zaraďujeme periodiká *Kontakt*, *Altamira*, *K*, *Fragment*, *Fragment K*. Uvedené časopisy sa intencionálne venovali nielen reflexii literatúry, vrátane oficiálnych domácich periodík, ale komentovali aj inú kultúrnu produkciu (oblasť hudby, výtvarného umenia či kinematografie).

Časopis *Kontakt* začal vychádzať v roku 1981, o dva roky neskôr naň čiastočne nadviazal časopis *Altamira*. Vydávanie literárnych samizdatov sa opäť obnovilo až v roku 1987, keď začali simultánne vychádzať dva literárno-kultúrne časopisy: *Fragment* a *K*, ktoré sa v roku 1988 po dohode redakcií zlúčili, vystupujú pod spoločným názvom *Fragment K*.

Periodický literárny samizdat osemdesiatych rokov by sme mohli z chronologického hľadiska diferencovať na dve obdobia. Literárne samizdaty prvej polovice tohto decénia (*Kontakt*, *Altamira*) sa skôr profilovali ako periodiká, ktorých ambíciou bolo vytvorenie komunikačnej platformy pre autorov, ktorí sa programovo vyhraňovali voči oficiálnej kultúre prostredníctvom výrazne individualizovanej (anti)generačnej výpovede. Texty sa vyznačovali žánrovou a tematickou pestrosťou, ktorej dominantnou súčasťou bola aj ironická modalita a literárne štylizovaný cynický výsmech. Do komunikačného priestoru nevstupovali s ambíciou osloviť široký okruh čitateľov a občiansky sa angažovať, písanie malo často podobu „úteku“ do fikčných svetov literatúry, kde sa ich autori mohli tvorivo a slobodne realizovať. Viaceré z týchto textov majú pamfletickú podobu, ktorá bola ako forma odporu nasmerovaná nielen voči oficiálnej kultúre, ale aj voči pátosu, disident-skému elitárstvu a undergroundovej výlučnosti. Ich súčasťou boli aj polemiky, ktoré mali často osobné a vzťahové pozadie, ako o tom svedčí množstvo narážok a zašifrovaných odkazov. Týmto je možné porozumieť len pri poznaní kontextu, ktorý spoluutvárali vzťahy medzi jednotlivými aktérmi literárnej komunity.

V druhej polovici osemdesiatych rokov literárny disent nadobudol aj podobu občianskeho samizdatu. Postupne začali prevažovať autobiografické žánre (denníky, memoáre), písanie nadobudlo „vážnejšiu“ formu, vytratila sa irónia aj polemiky. Väčší priestor bol venovaný kultúrnej a politickej publicistike, odpor voči systému nadobudol zreteľnejšie politické kontúry. Najvýraznejšie sa tento hodnotový a estetický posun prejavil v obsahovej štruktúre a celkovej redakčnej

17 Michal Přebán označuje takéto periodiká ako takzvaný „orazitkováný samizdat“ – tvoria podľa neho hranicu medzi samizdatom a takzvanou šedou zónou (Přebán 2016: 836).

296 koncepcii časopisu *Fragment K*, ktorý postupne nadobudol charakter klasického kultúrneho periodika.

Táto zmena oproti prvej polovici osemdesiatych rokov bola podmienená viacerými faktormi. Vydavatelia a hlavní prispievatelia *Kontaktu* a *Altamiry* M. Klein a B. Lazar emigrovali, T. Petřivý zomrel. Aj preto ironické, pamfletické a polemické príspevky postupne vymizli. Zároveň sa zmenil aj čitateľský komunikačný okruh: kým *Kontakt* a *Altamira* boli vydávané a distribuované v počte niekoľkých strojopisne rozmnožených exemplárov pre účely privátnej literárnej komunity, *Fragment K* bol vydávaný technikami umožňujúcimi výraznejšie zvýšiť náklad (cyklostyl, xerox). Tým sa jeho čitateľský okruh značne rozšíril a autori sa postupne prispôbobi odlišnej recepcnej a komunikačnej stratégii. Žánre sa postupne viac formálne vyprofilovali, obsah nadobudol skôr podobu osobných svedectiev ako výraz odporu proti totalitnému režimu. Revolta už nemala podobu nezáväzného písania a literárnej hry, literárna štylizácia ustúpila autentickej výpovedi, dôraz bol položený na „vážnosť slova“ ako posolstva, ktoré demaskuje lož dobovej propagandy. Kým literárne samizdaty vydávané do prvej polovice osemdesiatych rokov (týka sa to aj košického samizdatu) mali skôr podobu privátnejšie koncipovaného literárneho undergroundu, v druhej polovici osemdesiatych rokov nadobudli občiansky a disidentský charakter.

Literárny samizdat býva často vnímaný ako súčasť tvorby literárneho disentu, respektíve obe označenia sú používané ako synonymické pojmy. Pri detailnejšej literárnohistorickej analýze sme však identifikovali aj prispievateľov samizdatu, ktorých nemôžeme zaradiť k literárnemu disentu. Títo autori netvorili len akúsi marginálnu množinu prispievateľov literárneho samizdatu. V samizdate vyšli poviedky či úryvky z próz P. Vilikovského a M. Bútoru, ktorí v rovnakom čase zverejňovali svoje prózy aj oficiálne (Bútor 1981, 1983; Vilikovský 1983), v samizdate uverejňoval svoje texty tiež B. Lazar, ktorý debutoval v roku 1971 vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ zbierkou próz *Chlapec z Domu tieňov* a zároveň bol redaktorom časopisu *Altamira*. V časopisoch *Kontakt* a *Altamira* zverejnila viacero polemík, recenzií, esejí a básní Z. Kusá, ktorú rovnako nezaraďujeme k literárnemu disentu. Naopak, J. Budaj, ktorý je zaraďovaný k neoficiálnej či disidentskej scéne, publikoval príležitostne aj v oficiálnych periodikách (*Nové slovo*, *Lud*, *Literárny týždenník*, *Slovenské pohľady*; Budaj – Huba 1982; Budaj 1987, 1989a, 1989b, 1989c). Krátko pred novembrom 1989 vyšli v oficiálnych periodikách *Dotyky* a *Slovenské pohľady* prózy M. M. Šimečkovi (Šimečka 1989a) a Dominikovi Tatarkovi (Tatarka 1989). Špecifickým prípadom je Ľubomír Feldek. Jeho dva príspevky boli zaradené do tretieho čísla *Fragmentu K* v roku 1989, no zverejnenie tohto čísla predbehli politické udalosti v novembri 1989.

Literárny samizdat je konvenčne vnímaný ako mediálna platforma pre proskribovaných autorov v období normalizácie (D. Tatarka, M. Šimečka, Hana Ponicová, I. Kadlečík). Táto charakteristika skôr vystihuje samizdatové periodiká vydávané v druhej polovici osemdesiatych rokov. Naopak, v prvej polovici tohto decénia bol literárny samizdat viac diferencovaný a významné zastúpenie v ňom mali autori, ktorí svoje texty uverejňovali aj oficiálne.

Kontakt

Začiatkom sedemdesiatych rokov sa viacerí slovenskí proskribovaní autori združovali okolo pražského disidentského centra alebo publikovali svoje diela v exilových vydavateľstvách. Osobné kontakty s českým undergroundom (tvorba hudobníkov, výtvarníkov, básnikov) a signatármi Charty 77 výrazne ovplyvňovali formovanie skupiny bratislavského literárneho disentu, výsledkom čoho bol vznik samizdatového časopisu *Kontakt*. O. Pastier jeho založenie opisuje ako koniec pasívneho čakania na zázrak v kletke reálneho socializmu:

„Prečo Kontakt? Toto slovo vysvetľuje Slovník cudzích slov ako ‚dotyk, styk, súčinnosť‘. Myslíme si, že je to dosť obsiahle a dostačujúce vysvetlenie. Časopis Kontakt má byť akýmsi ‚dotykom‘ pre ľudí, ktorí chcú svoje práce zverejniť aspoň touto formou, formou neoficiálnou. V tomto časopise nájdeme texty, ktoré podobne ako ich autorov nespája žiadny politický ani iný skupinový záujem, okrem ochoty zverejniť svoju prácu aspoň malému okruhu priateľov. [Kto z normálne uvažujúcich ľudí je dnes ochotný publikovať v oficiálnych periodikách?]“ (Pastier 1991a: 51-52).

Prvé rozhovory o vzniku periodika sa začali v roku 1980 v kaviarni U šustra. Krátko nato sa uskutočnilo prvé stretnutie redakčnej rady časopisu. Tvorili ju O. Pastier, J. Budaj, Jiří Olič, Igor Kalný, Vladimír Archleb a Jaroslav Štuller (Pastier 1991a). Redakcii sa podarilo vydať sedem čísel a dve nečíslované vydania – *Kontakt k vode* (leto) a *Vianočný Kontakt* (zima). Obsahovú náplň časopisu tvorila predovšetkým prekladová literatúra, poézia, esejistika, publicistika, ale napríklad aj inštruktáž, ako sa správať v prípade osobného konfliktu so štátnou bezpečnosťou. Neskôr tieto pokyny vyšli v samizdate aj ako samostatný dokument *Sebaobrana*.

Prvé číslo *Kontaktu* vyšlo 31. marca 1981. Časopis otvára poviedka O. Pastiera (pseudonym Jakub Sojka) s názvom *K. B. Z.* Kompozícia Pastierovej prózy do značnej miery pripomína Orwellov román *1984*. Súčasťou čísla sú básne od V. Archleba (pseudonym Milan Lokaj) a eseje J. Oliča (pseudonym Matěj Krčma), dominuje mu „cestopisná“ esej od J. Budaja (pseudonym Čaptoš) pod názvom *Bratislavský chodec*¹⁸ doplnená fotografickými ilustráciami. Esej má deskriptívno-filozofický charakter, autor v nej opisuje bratislavskú architektúru a ulice, pričom ju dáva do súvislosti s „kolektívnym nevedomím Slovákov“ a so stratou historickej pamäti, ktorá sa okrem iného premietla aj na zmenených názvoch ulíc.¹⁹

Druhé číslo *Kontaktu* vyšlo 7. júla 1981. Novým členom redakcie sa stal M. M. Šimečka, ktorý do časopisu prispel prekladom Orwellovho textu *Prečo pišiem?* Z básnickej tvorby tu zverejnili ukážky O. Pastier (pseudonym Pavol Országh), Vratislav Alfréd a István Szemendrey. Do čísla boli zaradené aj preklady esejí: *Etika* od Ludwiga Wittgensteina, *Pôda pod nohami* od Dietricha Bonhoeffera a úvaha Krzystofa Zanussiho *Súboj umelca so svetom*. Tvorbe českého výtvarného umelca Vladimíra Boudníka sa v texte *Na hrázi Věcnosti* venoval J. Olič (pseudonym Matěj Krčma).

18 Text bol v roku 1991 uverejnený aj v druhom čísle časopisu *Fragment*.

19 J. Budaj sa téme názvu ulíc venoval aj v druhom čísle *Kontaktu* v príspevku *Niečo o slovenskom fenoméne. Názvy ulíc* (Budaj 1981b).

Paralelne s druhým číslom časopisu vyšlo nečíslované vydanie pod názvom *Kontakt k vode*. Otvára ho úvaha *O čo tu ide?* od J. Budaja (pseudonym Sedem kozliatok), ktorá reflektuje spoločenskú situáciu prvej polovice osemdesiatych rokov. Text je kritikou represívneho charakteru normalizačného režimu s dôrazom na aktívny a etický rozmer občianskeho odporu proti rôznym formám mocenskej manipulácie.²⁰

Rozsiahly priestor *Kontaktu k vode* tvorí úryvok prózy P. Vilikovského *Večne zelený je kôň profesionálneho revolucionára* (bez uvedenia mena autora). Zverejnená bola časť, ktorá v prvom knižnom vydaní tvorila ôsmu a deviatu kapitolu (Vilikovský 1989: 54-69).²¹ Rámčuje ho redakčný príhovor, ktorý úryvok charakterizuje ako historický román, „akýsi príbeh profesionálneho homosexuála a špióna, ktorý rozpráva svojmu hypotetickému poslucháčovi zážitky z jeho činnosti – v úryvku práve na Hornom Uhorsku. Neopakovateľný esprit – tragický či komický, podľa tvojho výberu – najskôr oboje, je okorenený konečne pravou slovenskou intelektuálnou (až dekadenciou)“ (Milý čitateľ 1981). Dekadentnosť a provokatívnosť Vilikovského textu je zvýraznená aj grafickou prílohou, ktorú tvoria fotografie ženských aktov prevzatých zo zahraničného erotického časopisu.²² Autor predslavu okrem iného konštatuje, že úryvok vybral zo stredy prózy a „celej veci som totiž veru príliš neporozumel“ (Milý čitateľ 1981). Pri absencii kontextu explicitnejšie do popredia vystupuje erotická obscenita, čo zrejme inšpirovalo redakciu aj k zodpovedajúcej grafickej úprave textu, ktorý dekodovali ako formu literárnej recesie.

Pri komparácii úryvku s oficiálnym vydaním z roku 1989, ktoré vyšlo pod elipticky skráteným názvom *Večne je zelený...*, sme zaregistrovali mierne autorské úpravy, ktoré sa týkajú hlavne poznámok na margu strán. V porovnaní s rukopisom bola na strane 62 preformulovaná veta, v ktorej hlavný protagonista prózy spomína Milana Rastislava Štefánika a Slovenskú republiku rád. V samizdatovom vydaní má takúto podobu: „Šlo vtedy o odstránenie istého generála, volal sa tuším Štefánik, alebo o potlačenie Slovenskej republiky rád?“ (Vilikovský 1981: 69). V prvom oficiálnom vydaní z roku 1989 a ďalších vydaniach znie uvedená veta: „Nespomínam si momentálne, o čo vtedy šlo, tuším o odstránenie istého generála, volal sa Pištikám, Štefanko, alebo tak nejako“ (Vilikovský 1989: 62).

Počas prípravy tretieho čísla (28. septembra 1981) došlo k organizačným zmenám, vznikla paralelná redakcia (Pastier 1991b). V treťom čísle bol zverejnený ironický fejtón *Ako som prvý raz disidoval* od B. Lazara (pseudonym B. Bumby), v ktorom autor s humorným a provokatívnym zveličením karikuje disidentský postoj ako formu intelektuálnej (seba)štylizácie: „Disidovanie patrí k dobrým spôsobom intelektuálov, ako ateizmus u šľachty vo Francúzsku pred revolúciou. Všeobecné nadávanie na komunistov sem však nerátam; to už je ľudový zvyk, ktorého nedodržiavanie je práve tak nemysliteľné, ako nepozdraviť, keď človek vojde do miestnosti“ (Lazar 1981). M. Klein (pseudonym Valibuk) v texte *Valibuk*

20 O. Pastier uvádza, že úvaha *O čo tu ide?* je voľným pokračovaním príspevku *Bratislavský chodec*, ktorého autorom je J. Budaj (Pastier 1991a).

21 Úryvok začína vetou: „Život ma, milý priateľu...“ a končí vetami „Už vás niekedy znásilnili? Tak vás to len čaká; to je dobre, keď sa človek ešte má na čo tešiť.“

22 Napriek vynaloženému úsiliu sa nám nepodarilo zistiť zdroj fotografií ani autora grafickej úpravy. Podľa textu po okrajoch fotografií však usudzujeme, že išlo o zahraničný časopis.

bratislavskému Čaptošovi polemicky reaguje na Budajov článok *Bratislavský chodec* z prvého čísla *Kontaktu*. Podľa autora „vystupuje komunizmus – aj keď len medzi riadkami (každými dvoma) – no nie ako hlavný formátor národného spôsobu života. (Tak sa stalo, že chodec považuje za slovenské národné špecifikum to, čo je svojou povahou nenacionálne) [...] Mal by som nesmiernu radosť, keby si národ prekrstil Prior na Husačinec, aj keď Štefánka sa volala po veľkokňažnej Stephanie von Habsburg a nie po Štefánikovi“ (Klein 1981a). J. Olič (pseudonym Matěj Krčma) ukončuje v tomto čísle sériu štúdií s názvom *Na hrázi věčnosti*.²³ Téma umenia sa venuje aj kulturologická esej M. Kleina (pseudonym lomidrevo) *Umenie a skutočnosť*.

Kľúčovým textom tretieho čísla je esej M. Kleina *Septembrový manifest*,²⁴ ktorá má ambície programovej generačnej výpovede. Incipit má veršovanú formu: „Text čo príde je manifest / čo k ničomu nevyzýva. / Niečo sa v ňom však vyjavuje / manifestuje: / situácie generácie / ktorá beží ‚naprázdno‘. / Loď na plytčine / ovisnuté plachty / ticho / divo rotujúca strelka / na kompase. / S paralizou si nezakrepčíme / písať si však môže.“²⁵ Táto filozofická esej je dystopickou víziou spoločnosti ovládanej modernými technológiami. M. Klein odkazuje na viaceré zahraničné zdroje, čím jeho text nadobúda vedecko-analytický charakter, nemá teda formu tradičného manifestu alebo nezáväzného generačného programu. Pocit autentického a spoločenského života je podľa autora fikciou, mýtom a ilúziou, „viazanou na provizórnu inferioritu diania“ (Klein 1981b), ktorú spoluutvárajú kultúrne rituály totalitnej ideológie. Život je tak redukovaný na animálnu formu existencie, je ovládaný starosťou a uspokojovaním falošných potrieb.²⁶ Text je polemicky nasmerovaný aj voči šesťdesiatym rokom, je rozlúčkou s hippies a beatnickou generáciou, ktorá si neuvedomuje, „že rozdiel medzi žitím ‚od výročia k výročiu‘ a žitím ‚od potlachu k pikniku‘“ je síce obrovský, ale nie podstatný, obe rezignujú na autentický verejný život (Klein 1981b). Autor sa rovnako dištancuje od inštitucionalizovanej vedeckej prevádzky, odmieta jej úzku špecializáciu a kvantitatívne indikátory produkcie odborných textov. Vedec je podľa neho „tvorivý prostitút“, ktorý prijal pravidlá existenčného boja. Aktuálny presah má najmä dystopická pasáž, kde opisuje víziu budúcnosti ovládanej kybernetickými technológiami:

„Život je príliš zrozumiteľný. Policajta možno oklamať; televízor možno vypnúť, ale treba na to prísť; počítač nemožno nič. Máme síce niekoľkoročný odklad, kým sa počítač naučí, že ‚zišiel z očí, zišiel z mysle‘, neznamená ‚neviditeľný idiot‘ – ale potom pôjde do tuhého: (Kybernetizácia spoločnosti umožňuje samozrejme aj optimistické alternatívy, ale spoliehať sa, že sa ‚akosi‘ samy presadia je nezodpovedné. Skutočnosť,

23 Prvá časť série štúdií bola zverejnená v druhom čísle *Kontaktu*. Text bol v roku 2017 uverejnený v prvom čísle časopisu *Fragment*.

24 Text je uvedený bez mena autora, k autorstvu sa prihlásil M. Klein. Podľa jeho vyjadrenia mal text pôvodný názov *O živote vedcov* a spolu s textom *Umenie a skutočnosť* bol seminárnou prácou. Autor v tom čase externe študoval na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave u Miroslava Marcelliho, text mu odovzdal ako seminárnou prácu a M. Marcelli ju bez komentára akceptoval. M. Klein potom navrhol J. Langošovi, aby text zaradil do uvedeného čísla *Kontaktu*.

25 M. Klein uvádza, že incipit bol napísaný na podnet J. Langoša.

26 V tejto súvislosti treba spomenúť Patočkovu esej *Duchovní človek a intelektuál*, ktorá vyšla vo štvrtom čísle *Kontaktu* a mala iniciálny vplyv na utváranie dobových názorov v prostredí undergroundovej komunity.

že ako zhmotnený duch nie je stroj neutrálny, nevedie k jeho pacifikácii). Prvou fázou bude ‚vyradenie iných‘: Počítače budú zachovávať a priebežne vyhodnocovať informácie o všetkých členoch spoločnosti. Našu kompletnú (pracovnú, zdravotnú, finančnú, právnu, postojovú...) situáciu bude prvý raz analyzovať iná hlava než naša. Sotva si možno robiť nádej, že tento permanentný kybernetický dozor (‚cyberveillance‘) bude mať iný cieľ ako označiť ‚iných‘ – potenciálnych zločincov a revolucionárov. Ich vyradenie príde v okamihu. (Doteraz za pomernú nedotknuteľnosť súkromia vďačíme iba neefektívnosti inštitúcií ako udavačstvo, ‚kádrový materiál‘... Ich zdokonalenie nie je potrebné. ‚Spočítanovaná‘ spoločnosť vystačí s analýzou údajov, ktoré zhromaždí ako vedľajší produkt fungujúcich spoločenských mechanizmov: záznam o vypožičaných knihách, predplatených časopisoch... Obrana individua zdokonaleným predstieraním, na princípe ‚garbage in, garbage out‘, zlyhá: systém rozpozna zrno od pliev, zrno vymláti.) Druhou simultánnou fázou bude ‚tvorba rovnakých‘: Už televízia homogenizuje názory, záujmy, spôsob života, schopnosti (generačné spodobenie odpovedí v asociálnych experimentoch). A televízor je pritom síce nie úplne najhlúpejší, ale predsa len pasívny dozorca. Umelá inteligencia počítača bude aktívnym správcom spoločnosti; všimne si každú nezvyčajnú činnosť, vyhodnotí ju v kontexte ostatných činností, diagnostikuje nebezpečnú tendenciu, navrhne spôsob homogenizácie. Násilné zabrzdenie vývoja príde skôr, než si človek uvedomí kam vlastne on sám smeroval; teda skôr, než sa mu môže brániť“ (Klein 1981).

Okrem *Kontaktu k vode* vyšlo v tom istom roku aj ďalšie nečíslované vydanie pod názvom *Vianočný Kontakt*. Pripravila ho druhá redakcia – skupina katolíkov z okruhu F. Mikloška.²⁷ V editoriáli redakcia upriamuje pozornosť na duchovnú a nábožensko-kontemplatívnu dimenziu Vianoc. Na okraji tiráže nečíslovaného vydania sa nachádza aj poznámka, ktorá je reakciou na vyhlásenie výnimočného stavu v Poľsku: „Po uzávierke čísla prišlo k udalostiam, ktoré nevieme artikulovane zvládnuť, ktoré však silne ovplyvnia prežívanie vianočných sviatkov.“

Štvrté číslo časopisu vyšlo 30. decembra 1981 v atmosfére stupňujúcich sa perzekúcií po udalostiach v Poľsku. Úvodná esej *Být ve vězení* od M. Šimečku bola koncipovaná ako prejav úcty voči všetkým nespravodlivo súdeným.²⁸ Súčasťou čísla je aj *Rozhovor o knižkách* s prekladateľom a literárnym kritikom Janekom Bielczykom, ktorý je zaujímavou reflexiou špecifickej literárnej situácie na Slovensku v období normalizačných sedemdesiatych rokov. J. Bielczyk poukazuje na paralely medzi slovenskou a českou literárnou scénou šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov a zároveň odmieta bipolárne delenie kultúry na oficiálnu a neoficiálnu: „Kultúra nie je oficiálna a neoficiálna, domáca a emigračná. Buď je dobrá alebo zlá, bez toho, aby záležalo na tom, ako je publikovaná. Bezpochyby uberá na hodnote literatúry, ak nemá možnosť slobodného rozvoja, ale myslím si, že to nie je až taký podstatný moment, ako sa všeobecne predpokladá. Slovenská literatúra predovšetkým *nie je zlá*“ (Rozhovor o knižkách 1981).

27 Úvodník *Vianočného Kontaktu* a príspevok *Očakávanie Mesiasa* bol zverejnený aj vo štvrtom čísle *Fragmentu* v roku 2017.

28 Text predtým vyšiel v samizdate Edice Petlice v roku 1980 a bol zverejnený aj v druhom čísle časopisu *Fragment K* v roku 1991 a v treťom čísle časopisu *Fragment* v roku 2017.

Do štvrtého čísla boli zaradené básne Egona Bondyho zo zbierky *Zápis-ky z počátku let sedmdesátých* s charakteristickou revoltujúcou undergroundovou poetikou: „Když je dnes člověku dvacet / chce se mu hnusem zvracet // Ale těm co je čtyřicet / je toho vyblít ještě více // Jen ti co jim je šedesát / mohou jít se sklerózou šťastně spát“ (Bondy 1981), poviedka *Jedna otázka* od M. M. Šimečku (pseudonym J. Dolník) a tematický blok Zborník, ktorý obsahoval sedem krátkych prozaických a básnických textov od anonymných autorov. Zostavovateľ tematického bloku uvádza, že ho pôvodne zamýšľal vydať ako samostatný zborník pôvodných literárnych textov: „Poprosil som dvadsať mojich priateľov, aby napísali čosi. Nezáleží na tom, čo to bude, len to napíšu od 1. novembra do konca mesiaca. A nech to nie je viac ako 7 a menej ako 2 strany. [...] poprosil som o uverejnenie toho, čo mohlo byť zborníkom, keby nebolo tak, ako je“ (Zborník 1981). Súčasťou štvrtého čísla bola esej J. Patočku *Duchovní člověk a intelektuál*.

V piatom čísle *Kontaktu* (31. marca 1982) sa rozšíril okruh prispievateľov o prekladateľov a výtvarníkov, čo skvalitnilo grafickú podobu časopisu (Pastier 2016). K relevantným prekladom patrila esej Leszka Kołakowského pod názvom *Jedna ukážka ako rozmýšľať*.²⁹

Piate číslo *Kontaktu* je špecifické najmä sériou kritických a polemických príspevkov o poviedke M. M. Šimečku *Jedna otázka* zo štvrtého čísla *Kontaktu*. V poviedke sa autor zamýšľal nad rôznymi formami klamstva, s ktorými sa počas života stretol a ktoré formovali jeho osobnosť, pričom explicitne vyjadril, aké nepochopiteľné je preňho vnímať ľahostajnosť spoločnosti voči klamstvu. Svoje krátke naratívne úvahy ukončil slovami: „Chcel som upozorniť, že na svete je oveľa viac klamárov, ako som si myslel. Že žijú medzi nami a ktovie koľkým už som podal ruku. Že sú nebezpeční, pretože využívajú moju vieru, že v istých veciach sa neklame. Že klamú práve vtedy, keď si myslím, že hovoria pravdu. Že pre nich pojem životne dôležitej hodnoty neexistuje“ (Šimečka 1982).

Polemiku k Šimečkovmu textu otvára ostrá kritika Z. Kusej pod názvom *Literárna kritika a súčasné pomery (K nekresťanskému Kontaktu číslo štyri)*, reflektujúca nízku literárnu úroveň štvrtého čísla časopisu, vrátane príspevkov „zborníka“ a Šimečkovej prózy. Píše:

„Kontakt bol vytvorený, aby sme mohli *hovorit' k veci*. Ale to nejde len tak. [...] Vidím – fatalizmus. Generácie mu prepadajú celkom hravo. V tom sme sa prejavili ako deti svojich rodičov. Tí sa činili neuveriteľným spôsobom *vo viere*, že stačí povyzliekať a postŕhať všetko, buržoázne a najrýdzejšie spoločenské kvality, rozkvet ekonomiky a kultúry, do tých čias hrdúsené, buržoáznymi spoločenskými vzťahmi – zjavia sa svetlu sveta. Podobne aj my – s blahoslavene nevedomou pýchou – vyzývame bližných k odvahe vyzliecť sa z Kultúry Štruktúry, k vykašľaniu na inšpiráciu. Tento pyšný striptíz však dovádza čitateľov *Kontaktu* k účasti na predvádzaní chudoby ducha rovnako, ako doviedol túto spoločnosť k rozširovaniu svojej chudoby a priemernosti. Na takejto fatalistickej viere – viere, ktorá príčinlivo vulgarizovala marxizmus – je postavená koncepcia Zbornička [...] Kto si teda viac ako my môže dovoliť dbať na kultúru prejavu! A uplatňovať vzájomne najprísnejšie kritéria hodnotenia! Kto sa domnieva, že myslieť

29 Text bol v roku 1991 uverejnený aj v treťom čísle časopisu *Fragment*. Kołakowského text preložili M. Klein a Zuzana Duhajová.

inak znamená automaticky myslieť dobre, a vyžaduje od partnerov jemnosť, dojatie a pochvalu za smelosť, tomu sa – aspoň odo mňa – dostane len útrpnosť“ (Kusá 1982a).

Z. Kusá v kritike pokračuje aj ďalším textom (pod pseudonymom Krava) *Torzo zomrelo – nech žije zborník*. Zborník charakterizuje ako umelecký autoportrét, kde má dominovať kolektívne my a vytráca sa individuálne prežívanie skutočnosti, a preto odmieta jeho koncepciu: „A zostavovateľ Zborníku sa čuduje, že mu priatelia s rozpakmi unikajú – možno netuší, že sa cítia náhle prázdni pred žiadostivosťou jeho veľkorysej otázky, otázky, po hlučnom zásahu ktorej sa im šťastia a nešťastia každodennosti rozleteli ako vtáci. Rojčivo vyjavenej túžbe získať od nás priepustky do intimity prežívania sotva sadneme na lep v skupinovom autoportréte!!!“ (Kusá 1982b). Do polemiky prispel aj T. Petřivý (pseudonym T. Raw) esejou *O povahe pravdy* (neskôr knižne Petřivý 2005). Dedikoval ju J. Dolníkovi (pseudonym M. M. Šimečku) a názorovo sa priklonil ku kritickým výhradám Z. Kusej, pričom ich filozoficky rozviedol a poukázal na relatívny obsah pojmu pravdy, ktorá je súčasťou dobových spoločenských konvencií: „Takzvanú pravdivú myšlienku od takzvanej lživej myšlienky delí len konvencia, kontrakt o tom, čo bude v našej kultúre a v našej epoche pravdou – a ilúzia, že tento kontrakt sme odvodili procesom, ktorý môže nahradiť zážitok Ježiša a Budhu“ (Petřivý 1982). Na polemické texty T. Petřivého a Z. Kusej zareagovala v článku *Niekoľko slov z druhej strany* (pod iniciálami F. P.) M. Frišová, ktorá je zároveň autorkou jedného z príspevkov Zborníka. Vo svojej argumentácii sa odvoláva na prácu Karla Kosíka *Dialektika konkrétneho* (1963), pričom poukazuje na potrebu deštrukcie pseudokonkrétosti, za ktorou môžeme odhaliť autentickú skutočnosť:

„Pokúšala som sa prísť na to, aký význam majú iné hľadiská. Čo obsahujú pojmy ako myšlienková hĺbka, hlboká skúsenosť, precíznosť myslenia. Vždy sa mi spájali s predstavou, že za zážitkami, ktoré zažívam, sú zážitky iné, o ktorých poriadne neviem, pretože si ich neuvedomujem, tak ako tie bežné. A že svet, v ktorom sa pohybujem, je spojený pravdou, ktorá nemá nič spoločné s jednotlivosťami, ktoré nás obklopujú a na ktoré sme si zvykli. A že na túto pravdu treba prísť, skutočnosť rozbiť, ktorá sa tvári, že je to jediné, čo existuje, roztrhnúť oponu, ako o tom píše Kosík“ (Frišová 1982).

Uvedená polemika sa stala indikátorom nielen odlišných hodnotových a ideových konceptov v rámci slovenského literárneho samizdatu prvej polovice osemdesiatych rokov, ale aj výrazom rozdielnych predstáv o povahe literárnej tvorby: na jednej strane je tu dôraz položený na „pravdivú“ či „autentickú“ výpoveď, ktorá demaskuje lož, respektíve pseudoskutočnosť, na strane druhej je akcentovaná fikčnosť a miera estetickéj hodnoty literárneho textu, ktorá zároveň relativizuje viac či menej manifestovanú „pravdivosťnú hodnotu“ literárnej výpovede. Polemika názorne ilustruje, akým spôsobom dobové okolnosti utvárali a formovali poetiku samizdatu súvisiaceho s líniou odporu, ktorého sprievodným znakom bol akcent položený na silne individualizované autorské gesto či „utvrdzovanie sa“ vo vlastnej identite. Autentickosť ako rétorická figúra je však jednako len jednou z foriem literárnej štylizácie, „ako rétorická figúra je potom práve chvejivou štylizáciou ono ,byť sám sebou, mať svoje meno, mať svoju tvár či masku“ (Zajac

1998: 428). Kritické reakcie na „autentickú“ sebaštylizáciu možno teda v rámci 303 polemiky okolo Šimečkovej prózy interpretovať aj z tohto uhla pohľadu.

Šieste číslo *Kontaktu* vyšlo v júli 1983. Obsahom smerovalo viac k publicistike ako k prozaickej či básnickej tvorbe. Číslo otvára esej M. Šimečku *Válka je vůl* koncipovaná ako príhovor pre Svetové zhromaždenie za mier, ktorého sa autor nemohol zúčastniť. Kľúčovým textom čísla je obsiahla úvodná esej T. Petřivého *O čo ide 1983*, napísaná v novembri 1983, ktorá je polemickou reakciou na Šimečkov text *Válka je vůl*. Petřivého esej je nielen politologickou úvahou o dobovej geopolitickej situácii, ale filozofické a literárne inšpirácie ju výrazne nadčasovo rámcujú a posúvajú k dystopickej vízii:

„Idea rakety sa stáva mocnejšou ako myšlienka rovnováhy strachu. Bola to totiž od počiatku zhubná myšlienka. Splodila najintenzívnejší mýtus našej civilizácie: mýtus nukleárných zbraní. Očarovanie človeka, ktorý je schopný načasovať sám sebe mene-tek, je nepreceniteľné! Opojenie technickým fanfarónstvom a dráždivou chuťou dokonalého sebazničenia je nevykoreniteľné. Prvú generáciu atómových bômb, dvojzmyselne ospevanú beatníkmi, ktorá by pre udržiavanie strachu bohato stačila, vystriedali Bikini a vodíková bomba, Pershing a N-bomba, SS4 a SS5, Pershing II a križujúca strela a trojhlavicová sovietska potvora... Rakety sa vymkli ľuďom z rúk. Nie technicky – zatiaľ nie technicky – ale duchovne. Idea rakety, možnosť technického rozvoja rakety sa stala prítazlivejšou ako potreba rovnováhy strachu. [...] Raketa prerastá v bájne apokalyptické zviera, mýtickú polo-bytosť, polo-stroj, realizuje kategóriu nadčloveka... Je triumfom ateistickej vzbury, kladie rovnítko medzi ľudské plemeno a Boha... Obava ustupuje extáze, bezmocný rozum fatálnemu temer radostnému odhodlaniu, pud chiliastickej pripravenosti... Prastará túžba ľudstva sa splnila: potopa sveta, Jánovo zjavenie, Baal a Marduk a JHVH ničiaci Sodomo – to všetko stratilo svoju magickú moc. Ľudia rozhodnú sami, kedy uvoľnia reťazovú reakciu deštrukcie.

Nirvánu budhistického nebytia, starozákonné preklínanie života, nepochopené Kristovo: Svetlo, nie svet!, Nietzscheho: Nauč sa umierať, ak si sa nenaučil žiť, Kierkegaardovo oslobodenie sa cez úzkosť, Jeseninovo štvorveršie napísané krvou z prerazaných žíl, Bretonovo: žiť i prestať žiť, to sú imaginárne riešenia – existencia je inde, guayanskú Svätýňu ľudu a punkácke NO FUTURE možno naplniť v jedinej hodine“ (Petřivý 1983).

Siedme číslo *Kontaktu* bolo zároveň posledným. (V tiráži je uvedené, že uzávierka ôsmeho čísla bude 30. marca 1984, to však už nevyšlo.) Vysvetliť dôvody ukončenia činnosti periodika sa pokúsil M. M. Šimečka v článku *História jedného časopisu* (Pastier 1991d). Za hlavné príčiny nepovažoval ani tak silné represívne tlaky totalitného režimu voči aktérom paralelnej kultúry, ako skôr všeobecnú únavu z práce na periodickom samizdate a pesimizmus z bezútešnej atmosféry – tú mal vo veľkej miere na svedomí neúspešný poľský pokus o politické reformy. M. M. Šimečka píše:

„o tri roky Kontakt zanikol. Dnes si myslím, že to nebolo ani vinou režimu, ktorý sa síce snažil vypátrať pôvodcov týchto na stroji klepaných periodík a občas pohrozil represiami, ale vinou únavy z takejto komunikačnej formy. [...] V prvej polovici osemdesiatych rokov zavládla na Slovensku napokon atmosféra všeobecnej únavy a pesimizmu aj

v dôsledku straty nádeje. V susednom Poľsku zlyhal pokus o revolúciu, v Rusku sa nič nedialo a o Gorbačovovi ešte nikto nevedel, Maďarsko viac-menej svoju reformu utajovalo pred nádejepnými zrakmi susedov. V tomto období vákua vyschli aj vnútorné zdroje slovenskej undergroundovej komunity“ (Pastier 1991d: 129).

V podobnom duchu sa o ukončení vydávania *Kontaktu* vyjadril aj O. Pastier: „Kontakt zanikol samospádom. Dnes už môžeme povedať, že to bolo aj našou hašterivosťou“ (Pastier 2013).

Altamira

Medzi najrelevantnejšie literárne samizdatové periodiká osemdesiatych rokov patrí časopis *Altamira*. Názov časopisu je alúziou na jaskynné maľby objavené v rovnomennom archeologickom nálezisku v severnom Španielsku. Autorom názvu je údajne J. Langoš, ktorý koncept časopisu zamýšľal ako formu svedectva, „že takíto ľudia tu žili a tá jaskyňa bude svedčiť o tom, že takto rozmýšľali“.³⁰ Koncept *Altamira* v bližšie nešpecifikovanej forme však už zrejme existoval minimálne od roku 1981, čo ilustruje aj editoriál tretieho čísla časopisu *Kontakt*, ktoré vyšlo 28. septembra 1981, keď časopis *Altamira* ešte neexistoval: „V auguste ktosi povedal v súvislosti s autorizáciou textov, že veď ,robte to systémom *Altamira*‘. Odvtedy je to *Altamira* – ako prvé dotyky s veľkým neznámym, formálne možno čitateľné, ale väčšinou iba akési mystické úkony (pichanie ihlíc do voskových figúrok) a navyše anonymné (veď okrem pocitov sa nič iné z nich nedá vytĺcť)“ (Editoriál 1981).³¹ *Altamira* sa ako umelecký koncept objavuje na konci sedemdesiatych rokov aj v tvorbe výtvarníka Daniela Fischera, ktorý tak pomenoval jednu zo svojich počítačových kresieb (*Altamira* 1979). Túto počítačovú grafiku vytvoril práve v Ústave kybernetiky SAV, kde začal vychádzať aj rovnomenný samizdatový časopis.

Altamira je obrazným pomenovaním mediálnej platformy pre texty, ktoré sú zverejňované anonymne bez signovania, prípadne aj bez autorizácie, teda podobne, ako sú zaznamenané kresby v známom archeologickom nálezisku, kde je autorizácia artefaktov rovnako bezpredmetná – dôležitejšie než autorstvo je totiž historické svedectvo. Koncept *Altamira* tak možno prirovnať k pôvodnému významu pojmu samizdat, ktorého iniciátorom bol Nikolas Glazkov. V oboch prípadoch sa dá hovoriť o kreovaní špecifickej podoby mediálnej platformy, ktorá v sebe ukrýva aj ironický podtext (*Altamira* sa aj obsahovým zameraním čiastočne profilovala tiež ako ironicko-recesistický časopis). Teda to, čo bolo pôvodne v *Kontakte* objektom (seba)kritiky – „mystické úkony“, „pichanie ihlíc do voskových figúrok“ – sa v novom projekte stáva akoby samostatným programom. Redakcia na margo tretieho čísla *Kontaktu* v editoriáli uviedla, že „časopis plní znakovú funkciu“ a „je to poväčšine iba radenie textov k sebe“ (Editoriál 1981). Uvedená charakteristika poukazuje na neštandardné podmienky, ktoré kreovali špecifickú podobu literárneho samizdatu, jeho obsahový „hermetizmus“ s množstvom inotajov, signálov a narážok, ktorým mohli porozumieť len členovia úzkej literárnej komunity (Červenka 1990).

30 Volne citované z prepisu nahrávky rozhovoru Martina Mocka s Eugenom Gindlom (3. mája 2017).

31 Autora tohto konceptu sa nám nepodarilo zistiť.

Periodikum vychádzalo na prieklepovom papieri v počte jedenásť kusov³² približne v rokoch 1983³³ až 1984 paralelne s poslednými číslami časopisu *Kontakt* (čísla šesť a sedem). Redakciu časopisu tvorili J. Langoš, M. Klein a B. Lazar. Vyšli tri čísla, ktoré však neboli číslované, preto nie je možné spoľahlivo určiť chronologickú postupnosť ich vydania.³⁴ V časopise bola zaradená pôvodná i prekladová tvorba; pôvodné texty boli často publikované bez uvedenia mena autora, prípadne autori používali pseudonymy. Po obsahovej stránke časopis tvorili príspevky so širokým ideovým a žánrovým diapazónom – od ironických a pamfletických textov až po nábožensky a duchovne orientované úvahy. *Altamira* svojím tematickým zameraním, najmä pokiaľ ide o kritické a polemické texty, pokračovala v tradícii *Kontaktu*, no zároveň sa voči nemu hodnotovo vyhaňovala. Ilustruje to aj redakčný úvodník prvého čísla, ktorý kriticky odmietol „neplodné“ polemiky z *Kontaktu*: „Aj po roku je zrejme, že sme sa rozhodli správne. Nezaplietať sa do planých polemík, neuspokojovať sa uhladenými zjednodušeniami“ (Altamira 1983, číslo 1).

Prvé číslo časopisu otvára krátky náladový fejtón, ktorý je autorsky signovaný redakciou *Altamiry*. Dá sa zároveň čítať ako programový text – časopis má byť svedectvom generačných pocitov a nálad: „Nech je všetko, čo sme napísali a preložili, svedectvom nálad, ktoré sme začiatkom roku 1982 mali. Nálad, v ktorých sme pracovali i leňoшили, milovali i odmietali. Nech“ (Altamira 1983, číslo 1). Úvodný text čísla rozvíja ironicky ladená esej B. Lazara (pseudonym B. Bumby)³⁵ pod názvom *Ako ďalej?* Autor v nej odmieta pátos, spoločenské konvencie a hlási sa k nihilistickému a literárne štylizovanému skeptickému a cynicko-nonkonformnému postoju: „keď sa naše nádeje ukážu iba planým rojčením – potom bude náš postoj čírou negáciou všetkého diania a škodoradosť jedinou radosťou“ (Lazar 1983: 1). Odpor proti systému má teda prioritne charakter literárneho a estetického programu bez ambície vstupovať do širšieho komunikačného a inštitucionálneho priestoru, v alternatívnej kultúre má byť prvoradý samotný text a jeho literárna hodnota.

Kľúčovými textami prvého čísla *Altamiry* sú eseje od Z. Kusej *O tom istom* a *O zdrhnutí* (pod pseudonymom Šalda).³⁶ *O tom istom* je „oneskorenou“ recenziou na rovnomennú zbierku próz v roku 1969 od Andreja P. Mráza, ktorý je v článku spomínaný pod pseudonymom Pufo. Autorka v ňom vyjadrila

32 Podľa svedectva B. Lazara časopis prepisoval na stroji J. Langoš (mailová korešpondencia, 27. augusta 2022).

33 M. Klein uvádza, že prvé číslo *Altamiry* vyšlo približne v marci 1983: „Oslovil som pri náhodnom poobedňajšom stretnutí na Dunajskej ulici asi vo februári 1983 Jána Langoša a Borisa Lazara, aby sme s tým (časopisom) začali – hneď sme dohodli ‚redakčné‘ stretnutie u mňa v byte, zoradili na ňom texty a Ján Langoš navrhol názov Altamira“ (mailová korešpondencia, 17. decembra 2022).

34 Zdroje uvádzajú rôzne chronologické poradie vydávania časopisu. Rešpektujeme chronologické poradie, ktoré je uvedené na webovej stránke knižnice Libri prohibiti, ktoré korešponduje s obsahovým zameraním jednotlivých čísel.

35 Pseudonym B. Bumby používal B. Lazar aj v časopise *Kontakt*, autorstvo potvrdil prostredníctvom osobnej mailovej komunikácie. V samizdate publikoval aj pod svojim menom Boris F. Lazar v druhom čísle periodika *Bratislavské listy* v roku 1989.

36 A. Balogh pseudonym mylne identifikoval ako meno českého literárneho kritika F. X. Šaldy (Balogh 2016). Nesprávne prisudzovanie autorstva sa podľa našich zistení objavuje aj v iných prácach, ktoré spomínajú literárny samizdat *Altamira*. Na základe textovej analýzy i redakčného editoriatu k uvedenému číslu je však zrejme, že ide o ženský pseudonym Šalda. Podľa osobného svedectva bol autorom pseudonymu Z. Kusej vydavateľ *Altamiry* M. Klein.

306 nonkonformný postoj odmietajúci spoločenské konvencie, uniformitu, konzumný spôsob života a banalitu každodennosti, ktoré sú nástrojom mocenskej manipulácie. V podobnom duchu je koncipovaná aj esej *O zdrhnutí*, ktorou Z. Kusá nadväzuje na text M. Kleina *Septembrový manifest* z tretieho čísla *Kontaktu*. Dominuje v nej skeptický postoj k možnosti existencie autentického spoločenstva v prostredí, kde absentuje verejný život. Autorkina skepsa ústi do nihilizmu, vedomie pospolitosti je len ilúziou, ktorá človeka chráni pred všetko prenikajúcou márnosťou: „O úkryt beží. Nie o úkryt pred márnosťou úsilia uskutočniť hodnotu sebaurčujúcej sa spoločnosti (ako pospolitosti), ale o úkryt pred márnosťou úsilia postaviť ktorúkoľvek hodnotu do úlohy hviezdy osvetľujúcej zmyslom náhodnú, a preto, v podstate, márnú márnosť nestrácajúcu existenciu ľudského druhu. [...] Všetky hodnoty sú bez zvestovania. Každá je falošná, ak má byť vykúpením z náhodnej dočasnosti. V prostom a pokornom význame je plané uvažovať o Zmysle, Cielu ľudského bytia a Dejínach dejúcich sa vedome k nemu“ (Kusá 1983b: 5). Alternatívou k teologickej perspektíve sa má stať „hravé myslenie“, ktoré neústi do nejakého hmatateľného praktického úsilia a pojem pravdy v ňom nehrá úlohu. Autorka pritom hľadá inšpirácie v Borgesových *Artefaktoch*, „zdrhnutie“ je útek do hravých fikčných svetov literárnej fantázie, kde možno „znášať prenikavú márnosť ľudskej existencie prostredníctvom úprimnej a hravej radosti myslenia na borgesovských nebesiach“ (Kusá 1983b: 7). Nonkonformné esejistické texty Z. Kusej umocňujú jej básne *Grácia: Tak* písané v duchu undergroundovej (anti) generačnej poézie revoltujúcej proti spoločenským konvenciám a politickému establišmentu a evokujúce poéziu E. Bondyho: „Je to už tak, že sa nikomu nedám kúpiť / za slovo generácia. / Ako sa vyšmykneme červeným, / keď ma ním lákajú do čriedy bláčať po ich / ale odvrátim sa / aj od Vás v okamihu, / keď Vás pristihnem onanovať / s hentým slovom! Ó, generácia –“³⁷ (Kusá 1983c: 8).

Súčastou čísla je úvaha parížskeho arcibiskupa Jeana Lustigera *Odvaha žiť*, v ktorej autor vyjadril svoj postoj k politickým udalostiam v Poľsku. Podobné názory obsahuje aj esej *Socializmus* od poľského filozofa a kňaza Józefa Tischnera. Do čísla boli ďalej zaradené záznamy zo súdnych procesov s kresťanskými aktivistami (Gunther Rompf, Gabriel Povala), ktoré majú publicisticko-faktografické zameranie. V prvom čísle redakcia zverejnila tiež úryvky z próz E. Bondyho *Ledovec* (bol predposlednou kapitolou z jeho prózy *Šaman*) a *Bondyho odkaz* (fragment z prózy *Invalidní sourozenci*). Zo svetovej literatúry vyšiel v preklade M. Kleina a Z. Duhajovej úryvok z Nabokovovej *Lolity*. Výber prózy bol zastúpený aj židovským spisovateľom Eliem Wieselom,³⁸ ktorý o svojich skúsenostiach z koncentračného tábora vypovedá vo svojej najznámejšej novele *Noc*. Preložené ukážky redaktori uviedli pod názvom *Večerný hosť* a *Jom Kipur, deň bez zmierenia*.

V druhom čísle časopisu redakcia uvádza, že *Altamira* má skôr charakter zborníka ako časopisu. Pod úvodným príspevkom o slovenskom undergrounde, ktorý vyšiel pod názvom *Slovenský underground*, je podpísaná celá redakcia

37 Z. Kusá sa podľa vlastného svedectva rozhodla písať undergroundovú poéziu po osobných skúsenostiach s Mihálikovou básnickou školou sústredenou okolo literárnej prílohy *Nového slova*. Zároveň sa tak aj dištancovala od generačných vrstovníkov, ktorí nejakou formou akceptovali Mihálikovo ideologické usmerňovanie.

38 Diela E. Wiesela či I. B. Singera preložila do češtiny Lucie Lucká, manželka Vladimíra Mertu (Balogh 2016).

(podobne je to aj v ostatných číslach). Esej je koncipovaná v ironickom duchu literárnych provokácií B. Lazara.³⁹ Charakteristika „sekcii“ slovenského undergroundu nemá ambíciu podať ucelený prehľad jednotlivých undergroundových komúnit z hľadiska ich hodnotovej orientácie, skôr fejtonisticky nadľahčenou formou referuje o jeho špecifickej slovenskej podobe, ktorá je bizarnou zmesou zloženou z reformných marxistov, katolíckych, občianskych a ekologických aktivistov, ako aj elitárskych intelektuálov:

„Ak sektári pripomínajú mníšske rády, sekcia elitárov vyvoláva predstavu slobodomúrárskej lôže. Majú slovo, avšak nik okrem nich ho nepozná. Základný nedostatok našej skutočnosti vidia v tom, že nám nevládne naozajstná elita. Je tragédiou nášho národa, vravia elitári, že sme nikdy nemali vlastnú šľachtu. Nevládnú nám potomkovia hrdých zemanov, ale chrapúni s ovčiarsko-salašníckymi génmi. Ako by sme ich mohli akceptovať. Zdá sa, že elitári sa podobrali na najnepravdepodobnejšiu úlohu: založiť šľachtu. Ako? Spytujeme sa na slovo, čo neprezradia“ (Altamira 1983).

Súčastou druhého čísla boli aj štyri poviedky Isaaca Bashevisa Singera (*Kabalista z východnej Broadway*, *Susedia*, *Syn z Ameriky*, *Stratená*), fejtóny a prózy od B. Lazara (pseudonym B. Bumby) *Portréty avantgardného umelca* a *Deň čo deň*, výtvarná poviedka V. Havrillu (pseudonym J. K.) *Performance 80* a próza T. Petřivého (pseudonym T. Raw) *Hra o Judáša*,⁴⁰ ktorá je jedným z kľúčových diel tohto autora. Využíva v nej motív pašiových hier predstavujúcich kontroverzný pohľad na biblickú postavu Judáša, ktorý je vykonávateľom božej vôle, jeho zrada teda nie je dobrovoľná, naopak, je súčasťou „božieho plánu“, v ktorom zohráva kľúčovú úlohu. Novela kladie viacero provokatívnych otázok, ktoré sú súčasťou variácií na tradičný biblický motív Judášovej zrady (v podobe literárnej subverzie je prítomný v prózach Jorgeho Luisa Borgesa, Michaila Bulgakova alebo Henryka Panasa). Biblická postava Judáša sa v Petřivého príbehu transformuje, zo zradcu sa stáva Kristov pomocník, text tak možno v dobovom kontexte interpretovať ako slobodné gesto vzbury proti totalitnej moci.

„Pamätáte sa predsa: Jeden z vás ma zradí! To nebol vzdych ani trpké konštatovanie. Bola to výzva! Nie, bol to rozkaz. Bol by hoden obdivu Judáš schopný vzbury; bol by krásny Judáš, ktorý by sa ukázal – v samote a mimo zákon – odhodlať ku zrade. K činu takému nezávislému [...] Judáš, ktorý ani nevie, prečo zrádza! Judáš, ktorý sa vymkol zákonu, len aby naplnil zákon iný! Čistý Judáš, nevinný Judáš! Zaujímavé! [...] K tomu potreboval vášho Judáša! Bez smrti a bez zrady by jeho učenie nevydržalo ani deň! Nemalo by právo na večnosť“ (Petřivý 2005: 24-26).

Tretie číslo *Altamiry* sa koncepčne venovalo kresťansko-židovským vzťahom. K tejto téme vyšla esej rímskokatolíckeho kňaza Václava Malého *Židia a kresťania od minulosti k zajtrajšku*, tak ako ju zaznamenali príslušníci domáceho

39 Podľa osobného svedectva M. Kleina bol v skutočnosti autorom úvodníkov B. Lazar, aj keď je pod nimi podpísaná celá redakcia časopisu.

40 Dielo vyšlo samostatne ako próza *Hra o Judáša* a tiež ako súčasť súborného diela T. Petřivého (Petřivý 1993, 2005).

308 cirkevného zboru. Súčasťou obsahu boli ukážky z prozaickej tvorby I. B. Singera (poviedka *Sabat v Portugalsku*). Blok kresťansko-židovskej tematiky uzatvárali ukážky korešpondencie nemeckého evanjelického kňaza D. Bonhoeffera. V rovnakom čísle vyšli bez uvedenia mien autorov aj prozaické texty M. Bútoru (*Okno*, neskôr knižne Bútoru 2011), M. Kleina (*Napustený*) a próza neznámeho autora (*Persona*). B. Lazar je aj autorom anonymne vydanéj kritickéj recenzie *Dve prózy* s podtitulom *Filozof zostúpil do „podzemia“ a dal priechod svojmu rozčarovaniu*, v ktorej reflektoval prozaický debut M. M. Šimečku (*Žabí rok*) a poviedky V. Havrillu (*Noc a deň*, pod pseudonymom Roberta Weinerová). Recenzent upriamil pozornosť najmä na literárnu kvalitu oboch próz, pričom ich porovnával. Na jednej strane ocenil estetické kvality a autentickosť Šimečkovej prózy *Žabí rok*, na strane druhej ako negatívny rys novely označil úsilie o autorskú sebaštylizáciu – prostredie, téma i postavy sú podľa neho len jednou z ďalších variácií undergroundovej literatúry, v ktorej je svet rozdelený na trpiaci underground a nezaujaty okolitý svet:

„Rozdelenie na dobrých ‚my‘ (trpiaci underground) a zlých, ľahostajných ‚oni‘ – pričom títo ‚oni‘ vlastne tvoria svet – to je obohraná pesnička undergroundovej literatúry; stačí si spomenúť na Bondyho ‚Invalidných súrodencov‘. Avšak odhliadnuc od toho, že treba protestovať proti tomuto stanovisku ako takému, nikde sme sa s ním nestretli v natoľko neokróchanej podobe ako v tejto knižke. Je na mieste postaviť Šimečkovi otázku, či sa naozaj domnieva, že on, jeho najbližšia rodina, milenka a zopár priateľov sú tí poslední spravodliví?“ (Lazar 1984: 7).

Fragment

Druhú polovicu osemdesiatych rokov možno označiť za renesančné obdobie literárneho periodického samizdatu. V roku 1987 vznikli viac-menej identické *Fragment* a *K*, ktoré vychádzali súčasne. Obe periodiká sa vyjadrovali k rôznorodým problémovým témam z oblasti literatúry, výtvarného umenia, publicistiky, filmu i politiky. Čísla mali rozsah maximálne osemdesiat strán a v prvých číslach autori uprednostňovali používanie rôznych značiek a iniciál. Čo sa grafiky týka, nové periodikum *Fragment* predstavovalo kvalitnejší variant zaniknutého časopisu *Kontakt*. Hlavnými redaktormi boli J. Olič a O. Pastier v internej spolupráci s J. Langošom, F. Mikloškom, Pavlom Řezníčkom a výtvarníkom Lubošom Rajtom (Pastier 1991d). Tejto česko-slovenskej redakcii sa v rozmedzí približne dvoch rokov podarilo vydať tri čísla časopisu.

V prvom čísle *Fragmentu* boli uverejnené básne Janka Silana a ukážky z jeho románu *Dom opustenosti*. Vyšli tu aj básne *Madam Edwarda* od surrealistického básnika Georgesa Battailla a eseje Denisa Holliera o Bataillovi, ktorého čitateľom bližšie predstavil J. Olič (pod autorskou šifrou -mk-). Autor tiež recenzoval prózu Bohumila Hrabala *Proluky* a súbor štúdií marxistického kritika a literárneho historika Ladislava Štolla *Z kulturných zápasů*. K prispievateľom prvého čísla patrili aj výtvarný teoretik Lajos Lóska (*Predmety a súbory predmetov*), F. Mikloško (pseudonym Marek Bohúň; *Čas sumarizácie*) a básnik a výtvarník Karel Šebek. V poslednom príspevku čísla bola predstavená undergroundová hudobná skupina *Plastic People of the Universe* a ich projekt *Půlnoční myš*. O. Pastier s odstupom času upozornil na súbežné zverejnenie básní J. Silana a G. Battailla v jednom čísle: „Bolo dosť odvážne postaviť vedľa seba texty Janka Silana a Georga Battailla

– o čom nás presvedčili aj reakcie čitateľov – ale netrpeľi sme zbytočným puritánstvom a dnes považujem texty týchto dvoch autorov zaradených do jedného čísla za úplne prirodzené“ (Pastier 1991d: 130).

V druhom čísle *Fragmentu* redakcia uverejnila ukážky tvorby francúzskej poetky Joyce Mansourovej (*Trhliny*) spolu s recenziami jej tvorby od Pierra Drachlina. Z domácej literárnej produkcie sem bola zaradená prvá časť Tatarkových *Navrávačiek* zostavená J. Langošom a M. M. Šimečkom podľa rozhovorov D. Tatarku s Evou Štolbovou. Súčasťou časopisu bol prepis rozhlasového rozhovoru Williama Sewarda Burroughsa a Briona Gysina, v ktorom prezentovali nové tvorivé postupy z oblasti literatúry, výtvarného umenia a filmu (Pastier 2016). Dielo maďarského básnika a výtvarníka Lajosa Kassáka predstavila Tamara Archlebová (pseudonym Ruth Ecksteinová). V novej rubrike Recenzie – glosy – komentáre zverejnil J. Olič (pseudonym Matěj Krčma) recenziu na tri bratislavské výstavy výtvarníkov (Ronovský, Púčik, Gažovič) a zároveň predstavil memoáre českého literárneho kritika Václava Černého. Autor pod šifrou M. K. hodnotil šieste číslo samizdatovej revue *Pater Noster* z roku 1984 (vydavateľ Zbyněk Benyšek). V čísle bol ďalej uverejnený článok F. Mikloška *Božie požehnanie*, stručná charakteristika tvorby Jakuba Demla od Ivana Diviša a niekoľko odpovedí z novoročnej ankety rádia Slobodná Európa na otázku Čo vás zaujalo z domácej a cudzej literatúry?

Tretie a zároveň posledné číslo *Fragmentu* vyšlo na jeseň roku 1987. Prišlo pokračovanie Tatarkových *Navrávačiek*,⁴¹ vybrané básne zo zbierky O. Pastiera (pod pseudonymom Jakub Sojka) *Duté ticho* a eseje F. Mikloška (pseudonym Marek Bohúň) *Slovenské hroby* a *Staré Prešpuráčky*.⁴² V rubrike Recenzie – glosy – komentáre J. Olič opäť komentoval najnovšie diela českých undergroundových básnikov a v esejí *Rozprava o dokonalosti* predstavil tvorbu maliara Milana Bočkaya. J. Langoš (šifra -elje-) recenzoval memoáre Jiřího Rumla, ktoré pod názvom *Díra v hlavě* vyšli v samizdatovej edícii Petlice. Do čísla bola zaradená aj spomienková esej Jindřicha Chalupeckého *Konec lehkomyšlnosti* a stať I. Diviša *O „Krvavém románu“ Josefa Váchala*. Číslo uzatvárajú ironické nekrológy za Milanom Lajčiakom od J. Oliča (pseudonym Matěj Krčma) a O. Pastiera (šifra -po-).

K

Prvé číslo časopisu *K* vyšlo asi o tri mesiace neskôr ako prvé číslo *Fragmentu*. Presné zloženie redakcie nie je známe, pravdepodobne ju tvorili J. Budaj, J. Langoš, Ivan Hoffman a M. M. Šimečka. Číslo vychádzali v rozsahu šesťdesiat až osemdesiat strán a ich číslovanie bolo zámerne mäťúce, autori používali šifry a pseudonymy. Na základe textologickej a literárnohistorickej rekonštrukcie bol autorom väčšiny textov M. M. Šimečka, ktorý svoje autorstvo aj osobne verifikoval.

Prvé číslo časopisu *K* otvárajú úryvky prepísané podľa magnetofónového záznamu Tatarkových *Navrávačiek*, ktoré už predtým vyšli v časopise *Fragment*. Po nich nasleduje literárna esej M. M. Šimečku (autorská značka K. K.) *Inzerát/na knihu, ktorú by ste si mohli prečítať*, v ktorej komentuje zbierku poviedok *Posledná vec* od Leopolda Laholu. Šimečkova literárna fascinácia Laholovými poviedkami pramení predovšetkým v schopnosti spisovateľa formálne spracovať témy zla a smrti

41 Časopis *K* uviedol namiesto celého mena autora len iniciálové skratky.

42 Text bol zverejnený aj vo štvrtom čísle časopisu *Fragment* v roku 1991.

310 na pomerne malom žánrovom podklade. Inklinácia k Laholovej zbierke poviedok sa podpísala aj na formálnom spracovaní príspevku, v určitých polohách sa totiž vymyká forme „klasickej“ recenzie a má skôr podobu eseje. V texte dominuje subjektívno-intimná dikcia, niektoré časti sa vyznačujú exaltovanosťou emócií.

V texte s ironickým titulom *Vitajte!* hodnotí M. M. Šimečka (pseudonym čitateľ) novovzniknuté periodiká *Mladé rozlety* a *Dotyky*. Považuje ich za dobovo ideologicky poplatné a kriticky opatrné, pričom ich porovnáva s mládežníckymi časopismi zo šesťdesiatych rokov, najmä s časopisom *Echo*. Text môžeme zároveň čítať ako kritickú reflexiu kultúrnej situácie v druhej polovici osemdesiatych rokov, ktorá sa v období perestrojky nedokázala celkom vymaniť z normalizačného zovretia, no zároveň ocenil „reformistické taktizovanie“ perestrojkových časopisov, ktoré prirovnal k taktizovaniu kultúrnych a literárnych časopisov zo šesťdesiatych rokov v rámci oficiálnych štruktúr. V texte pod názvom *Upozornenie* sa M. M. Šimečka vrátil k autobiografickému dielu H. Ponickej *Lukavické zápisky*. Okrem pripomenutia udalostí súvisiacich s jej kritickým textom z tretieho zjazdu slovenských spisovateľov v roku 1977, ktorý ju vyradil z verejného života a vystavil politickým represiam, upozorňuje na osobitú poetiku a špecifický literárny žáner jej memoárov:

„Ťažko charakterizovať žáner tejto knihy, je to čosi medzi literatúrou faktu, dennikom a románom. Mená sú pravé, udalosti skutočné, dej postupuje chronologicky, takmer zo dňa na deň, hoci dátumy autorka udáva len výnimočne, skôr na popretie dokumentárnej hodnoty nejakej udalosti. Popri tom sa však zastavuje v rozprávaní často akoby náhodne, odrazu sa ocitáme v prírode, ďaleko od absurdnej civilizácie, alebo čítame symbolický príbeh o minerálnom prameni či spomienku na otca, rozhovor s manželom, introvertné úvahy, ktorými pred čitateľom odkrýva vnútorný svet svojich pochybností, neistôt a strachu. Tradičná kompozícia, rozdelenie na zväzky, kapitoly, drobné príbehy, to všetko vytvára pocit príjemne starosvetského plynutia času a dáva knihe charakter románu“ (Šimečka 1987b: 19-20).

V prvom čísle časopisu *K* vyšla ďalej poviedka M. M. Šimečku (pseudonym Oliver Svišť) *Indiánske leto* a recenzia zdramatizovaného románu *One Flew over Cuckoo's Nest* (1962) od Kena Keseyho pod názvom *Premiéra s posunom*.

V úvode druhého čísla časopisu bol zverejnený list amerického spisovateľa Kurta Vonneguta, ktorý pod názvom *To ani jazz nemôžu povoliť?* adresoval československej vláde. Apeloval v ňom na dodržiavanie podpísanej dohody o slobode a ľudských právach a žiadal prepustenie členov Jazzovej sekcie z väzenia. Na list K. Vonneguta reagoval M. M. Šimečka (pseudonym čitateľ) v článku *Milý Kurt Vonnegut*. Upozornil na potrebu vnímať politické udalosti z hľadiska širšieho historického a dobového kontextu. Vonnegutov pohľad spoza mláky na normalizačný režim hodnotí ako účelovo skreslený a zjednodušený a jeho prirovnávanie k stalinskému teroru z päťdesiatych rokov za emočne nadsadené.

V časopise bola uverejnená aj kritická recenzia M. M. Šimečku *Juríkova cesta k poslednej knihe/nad troma dielami Luboša Juríka* (román *Novinári*, zbierka poviedok *Už o tom nehovorme* a kniha *Rozhovory o literatúre*). V románe *Novinári* hodnotil kompozíciu, charakteristiku postáv aj objektivizáciu deja, ktoré prirovnal k tvorivým postupom Arthura Haileya. Rovnako ocenil Juríkov obraz nešťastnej

a utláčanej ľudskej spoločnosti či ekologické témy, no za problém označil nedostatočnú autenticitu diela. Podľa neho sa L. Jurík zámerne vyhýba konkretizácii reálnych faktov či priamej kritike režimu, a tak kritické komentáre v románe vyznievajú len ako nevýznamné novinárske konštatovania. Na druhej strane zbierka poviedok *Už o tom nehovorme* vyznieva podľa M. M. Šimečka autenticky, je plná humoru, dôvtipu a pointy, za čo môže predovšetkým francúzske prostredie, do ktorého autor situoval dej poviedok. Práve v tomto prostredí, nezávislom od ideológie, dokážu Juríkove postavy žiť autenticky. V tejto súvislosti opisuje M. M. Šimečka slovenskú spoločnosť ako nešťastnú, mrzutú a bezbrannú, pričom z tohto stavu viní dobové politické a spoločenské realie.

V texte *Otcovia a deti* M. M. Šimečka (iniciály K. K.) kriticky reflektoval prvé tri čísla *Dotykov*, ktoré vyšli ako príloha *Romboidu*. Vyjadril sa k neschopnosti mladej generácie slobodne myslieť a tvoriť. Mladá literatúra je podľa neho epigónska, uzavretá vo svojej ulite, bezvýrazná a nudná. Viní z toho predstaviteľov štátnej moci, ktorí zakázali v literatúre slobodné myslenie, preto by sa mala vzbúriť proti svojim vzorom a pozeráť na svet vlastnými očami. Záver príspevku končí otázkou: „Čo ste to z nás urobili?“ (Šimečka 1987d: 24).

Ďalej boli do čísla zaradené fejtón Ludvíka Vaculíka *Historická chvíle* a satirická protivojnová sci-fi poviedka M. Šimečka *Balada o rovnováhe*, prostredníctvom ktorej autor poukazuje na absurdnosť ideológie rovnováhy v zbrojení medzi dvoma nepriateľskými ideologickými tábormi. Nebezpečenstvo vypuknutia jadrového konfliktu sa v priebehu času stáva prirodzenou súčasťou života a vytráca sa z neho hrozba vzájomného zničenia. Strata pocitu reálnej vojnovnej hrozby nakoniec vyústí k reálnemu vojnovému konfliktu s fatálnymi dôsledkami.

Fragment K

Časopis *Fragment K* vznikol v roku 1988 zlúčením periodík *Fragment* a *K*. Jeho hlavnými redaktormi boli O. Pastier, I. Hoffman a M. M. Šimečka (v tiráži sa okrem mien uvádzajú aj adresy ich bydliska). Prvému vydaniu časopisu predchádzala dlhá porada, na ktorej sa rozhodovalo o koncepcii, technickej realizácii či možnostiach distribúcie periodika. O. Pastier uvádza, že cieľom redaktorov bolo vytvoriť solídne periodikum pre dejiny, literatúru, politiku i výtvarné umenie, pričom prispievateľmi samizdatového časopisu boli autori rôznych generácií: „Vo Fragmente sa stretli autori niekoľkých generácií: Dominik Tatarka, Ivan Kadlečík, Hana Ponická, Milan Šimečka, Jiří Olič, Pavol Matejovič, Martin Šimečka, František Mikloško, Jozef Jablonický, Ivan Hoffman a mnohí ďalší“ (Balogh 2010). Podstatnú časť periodika tvorili pôvodné príspevky, pri väčšine z nich však už bolo uvedené skutočné meno autora, čo predstavuje výraznú zmenu v porovnaní s predchádzajúcimi periodickými samizdatmi. Časopis sa tlačil prostredníctvom cyklostylu, a tak ho bolo možné vydávať v oveľa väčšom náklade, zdokonalila sa aj editorská príprava a grafická úprava (periodikum bolo ilustrované na danú dobu veľmi kvalitnými fotografickými prílohami). *Fragment K* uverejňoval ukážky zakázanej domácej a zahraničnej literatúry, vyjadroval sa k rôznorodým spoločenským témam, vrátane kritickej reflexie kultúrnej scény. Kritické príspevky vychádzali v rubrike Recenzie – glosy – kritiky a ich počet bol v každom čísle rozdielny, niekde tvoril až tretinu obsahu, inde sotva pätinu.

Špecifikom pôvodných kritických príspevkov bolo ich obsahové zameranie. Autori komentovali umenie, literatúru i sovietske filmy iniciované predovšetkým politikou glasnosti v Sovietskom zväze. Z hľadiska žánrového vymedzenia sa recenzie a glosy *Fragmentu K* približujú skôr k fejtónom či esejam a majú silný autobiografický podtext, čo sa okrem iného prejavovalo aj zážitkovo ladenými digresiami (Matejovič 2021). Redakčná rada pôvodne plánovala každoročne vydať štyri čísla časopisu. Začiatkom roka 1989 však Štátna bezpečnosť zadržala redaktora O. Pastiera a skonfiškovala ešte nevydaný čistopis prvého tohoročného čísla (Pastier 1991f). To bolo prvýkrát pripravované na rozmnoženie xeroxovou technikou, zachoval sa však jeho signálny výtlačok.⁴³ Druhé číslo sa redakcii podarilo vydať. Bolo zároveň posledným výtlačkom literárneho samizdatu: krátko po jeho vydaní v novembri 1989 totiž došlo k zmene politickej situácie a od roku 1990 začal časopis *Fragment K* vychádzať oficiálne.⁴⁴ Redakčné práce prebiehali aj na treťom čísle, ktoré však do roku 1989 nebolo distribuované, a preto sme ho zahrnuli k iným samizdatovým literárnym periodikám.⁴⁵

Prvé číslo časopisu *Fragment K* vyšlo v apríli 1988. Rozsiahlu časť tvorila rubrika Recenzie – glosy – kritiky. V texte *Spravedlnosť a styl* hodnotil J. Olič (pseudonym M. Krčma) nonkonformnú prehliadku hudby a výtvarného umenia s názvom *Čertovo kolo* z roku 1987. Rovnako pozitívne ocenil výstavu umeleckých obrazov na tému „všetko dovolené, nič zakázané“. M. Šimečka (šifra -mt-) formou denníkových zápiskov uverejnil zážitkovo koncipovanú recenziu gruzínskeho filmu *Pokánie*. Súčasťou prvého čísla boli recenzie dvoch beletristických titulov od M. M. Šimečku. V prvej recenzii komentoval krátku zbierku poviedok *Lido* V. Havrillu, v druhej si všímal existenciálne ladené prózy zo zbierky Jána Johanidesa *Pochovávanie brata*. O. Pastier (šifra js) uverejnil kritické komentáre k básnickým zbierkam Alexandra Kušnera (*Páty živel*) a Teda Hughesa (*Jaskynní vtáci*). Ďalej zaradila redakcia do čísla recenzie z oblasti výtvarného umenia (tvorba slovenského maliara Ivana Csudaia a pražského maliara Jiřího Anderleho) od J. Oliča. Súčasný stav architektonických pamiatok mesta Bratislava opísal v glose *Dobrá otázka* redaktor časopisu I. Hoffman. Reportáž rakúskeho spisovateľa Stephana Eibela s titulom *Stretnutie* ironicky opisovala postrehy z medzinárodnej spisovateľskej konferencie v Budmericiach. Odznelo na nej podľa neho viacero funkcionárskych klamstiev (Pastier 2016). V časopise boli zverejnené aj ukážky z básnických zbierok *Pastvina* od Jozefa Mlejneka, poviedka *Strach* od M. M. Šimečku a polemická úvaha M. Šimečku *K jiné nehodě na krátkych vlnách*,⁴⁶ v ktorej autor otvorene odmietol nekorektné vyhlásenia Karla Brušáka o tvorbe D. Tatarku. Rozhorčilo ho predovšetkým označenie Tatarkovho diela *Písačky* za pornografiu a obskúrnú literatúru.⁴⁷

Najrozsiahlejší priestor druhého čísla *Fragmentu K*, ktorý vyšiel v júni 1988, bol venovaný hodnoteniu dobových politických a spoločenských udalostí.

43 Signálny výtlačok prvého čísla *Fragmentu K* sa nachádza v archíve O. Pastiera. Mali sme ho k dispozícii vo forme digitálnych fotokópií.

44 Časopis vychádzal v rokoch 1992 až 2017 pod skráteným názvom *Fragment*.

45 Mali sme k dispozícii digitálnu kópiu signálneho výtlačku.

46 Text bol v roku 1991 uverejnený aj v piatom čísle časopisu *Fragment*.

47 Po novembri 1989 vyšiel Šimečkov text aj v monografii *Konec nehybnosti*. Tu je však koncipovaný predovšetkým ako pocta D. Tatarkovi.

Relevantnú súčasť čísla tvoril samostatný tematický blok, do ktorého boli zaradené príspevky reagujúce na agresívne zákroky polície počas Sviečkovej manifestácie v Bratislave 25. marca 1988. Opis brutálnych zákrokov štátnej polície počas pokojne prebiehajúcej manifestácie opísal v úvodníku *Odkiaľ sa začína budúcnosť* I. Hoffman, pozornosť jej venoval aj v ďalšom článku *Kde bol Kristus? Živú reportáž z miesta policajného zásahu proti demonštrantom zverejnil pod názvom Tri dni v jednom meste* O. Pastier (pseudonym Jakub Sojka). Manifestácia bola aj témou glosy *Sviatky jari* od M. M. Šimečku a H. Ponickéj *Hodina Bratislavy*. K manifestácii sa vyjadril aj I. Kadlečík v príspevku *Jaro je tady*. Ako súčasť pozitívnych spoločenských zmien, jeden zo signálov prebúdajúceho sa občianskeho sebavedomia, reflektoval Sviečkovú manifestáciu tiež M. Šimečka. V článku *Předjarné lhaní* zároveň upozornil na nepravdivé informácie, ktoré boli zverejňované v oficiálnych periodikách, rozhlase a televízii.

Pôvodná tvorba bola v tomto čísle reprezentovaná ukážkou básnickej zbierky O. Pastiera (pseudonym Jakub Sojka), poviedkou D. Tatarku *Žart* a úvahami M. Frišovej (iniciály M. F.) *Stroj času*. Za exkluzívny a kuriózný materiál druhého čísla označil O. Pastier fragmenty z pamätí komunistického funkcionára Vasila Biláka. Prvé kapitoly uverejnil oficiálny denník *Pravda*, no ich publikovanie bolo zastavené a redaktorom časopisu sa ich podarilo získať od pracovníkov tlačiarne (Pastier 2016). Recenzná rubrika bola v porovnaní s prvým číslom *Fragmentu K* o niečo kratšia, no zachovala si štandardnú literárno-kritickú úroveň. J. Olič recenzoval výstavu výtvarníkov Svetozára Ilavského a Viktora Hulíka. Rozsiahly kritický blok tvorili politologické príspevky, ktoré reflektovali politické reformy a politiku glasnosti. I. Hoffman vo fejtóne *Zasraný vlak* prostredníctvom alegorického obrazu poukazuje na nezmyselnosť politických reforiem v ére glasnosti, zmeniť sa musí politický systém. Riešenie spoločenských zmien je témou úvahy Miroslava Kusého, ktorá vyšla pod názvom *Inteligenti a intelektuáli*.

Tretie jesenné číslo časopisu *Fragment K* vyšlo 1. októbra 1988. Úvodné strany venovala redakcia pietnej spomienke na samizdatového aktivistu T. Petřívého, ktorý tragicky zahynul za nevyjasnených okolností v máji 1986. O. Pastier uvádza, že v treťom čísle čitateľov najviac zaujal rozhovor s moravským železničiarom a katolíckym aktivistom Augustínom Navrátilom (Pastier 1991e), organizátorom petície na obranu kresťanského presvedčenia, ktorú podpísalo viac ako pol milióna obyvateľov (stanica Slobodná Európa ocenila tento príspevok ako najlepší rozhovor roku 1988). Ďalej tu boli uverejnené básne predstaviteľa katolíckej moderny Karola Strmeňa a Milana Ohniska, esej Mariána Smolíka *O poznaní zla* a článok M. Kleina *Príhovor k tým, ktorí chcú emigrovať*, upozorňujúci na riziká spojené s emigráciou, besednica I. Kadlečíka *Blázniviny*, politologická úvaha M. Kusého *Inštitucionálna revolúcia po dvadsiatich rokoch*, politický fejtón *O prestavbe, ktorej sme boli ušetrení* od I. Hoffmana a historicko-teologická úvaha F. Mikloška (pseudonym Marek Bohůň) *Aristokrati*.

V rubrike Recenzie – glosy – komentáre reflektoval J. Olič (iniciály M. K.) výstavy Nikolaja Fedkoviča a Vladimíra Kompánka. Zverejnil tu aj recenziu na dielo brnianskeho filozofa a esejistu Jozefa Šafaříka *Cestou k poslednému*. Upozornil na autorov filozofický nihilizmus, negatívnu teológiu, kritiku scientistickej a technologicky orientovaného racionalizmu: „Na celé snad stovce stran je jako falešný usvědčován novodobý mýtus vědy a techniky, když kdysi dávno vyčtená

314 slova o zradě vzdělanců se dnes naplňují jako proroctví. Vzdělanci jsou nejnázne korumpovatelní mocí a v tomto smutném dějství nejsou ani zdaleka pasivními aktéry“ (Olič 1988: 113). V příspěvku *Sme zrelí pre demokraciu?* uvažoval M. Smolík o morálnom vedomí kresťanov a zároveň prezentoval definíciu demokracie v zmysle kresťanských ideálov – navzájom si slúžiť. V čísle bola uverejnená recenzia M. M. Šimečku na sovietsky film *Plumbum – Nebezpečná hra*. Dominuje v nej silný individuálny zážitok umocnený písaním v prvej osobe singuláru a tiež subjektívne ladený úvod (Matejovič 2016). Politické a kultúrne reálie v Sovietskom zväze komentoval M. Šimečka prostredníctvom denníkových zápiskov. Zverejnenie Orwellovho antiutopického románu *1984* v sovietskom časopise *Literaturnaja gazeta* označil za jeden z významných signálov meniacej sa spoločensko-politickej situácie. O. Pastier (šifra -js-) v příspěvku *Na okraj* upozornil na knihu Alberta Marenčina *Košický pustovník*, ktorá obsahuje rozhovor a ilustrácie tvorby košického maliara Juraja Jakobyho. Umeleckú tvorbu tohto maliara hodnotí veľmi pozitívne: „Jakoby je ojedinelý zjav v slovenskom výtvarnom umení; expresívny tvrdohlavec dôsledne sledujúci vlastnú cestu za záhadou obrazu“ (Pastier 1988: 108).

Vydanie posledného čísla v roku 1988 bolo sprevádzané represívnymi zákrokmi namierenými voči členom redakcie (Pastier 1991e). Rozsiahly priestor čísla bol venovaný pripomienke sedemdesiateho výročia vzniku Československa. V tomto duchu bol koncipovaný aj príspevok od M. Šimečku *Československo 1988 – šance do konce století*. Téma sa ďalej venovali Vilém Prečan (*Poznámka o vzťahu Čechů a Slováků*) a M. Kusý (*Slováci a československá štátnosť*). Súčasťou čísla boli ukážky z diela H. Ponickéj *Rímska kapitola*, v ktorom opisuje život M. R. Štefánika. Text však žánrovo nezodpovedá klasickej biografii – v práci je Štefánikov život prestúpený intímnymi autobiografickými exkurzmi autorky. Rozsiahly blok príspevkov bol venovaný pripomienke sedemdesiatych piatich narodenín D. Tatarku. Pri tejto príležitosti redakcia zverejnila úryvky z rozhovorov a vystúpení autora, odpovede na anketu záhrebského literárneho časopisu *Kolo* z roku 1968 (téma spisovateľ a národ). Súčasťou osláv Tatarkových narodenín bola aj ukážka z jeho tvorby, poviedka *Apoštol rannej myšlienky* z roku 1950, ktorá nebola zaradená do jeho knihy *Ludia a skutky*. Súčasťou štvrtého čísla bola besednica I. Kadlečika *Tak riekol Zarathustra*. V příspěvku *Rekonštrukcia* uvažoval M. M. Šimečka o morálnych hodnotách svojej generácie. I. Hoffman je v tomto čísle autorom príspevkov *Letný rozhovor o politike*, *Niekoľko poznámok nad exkluzívnym interview o našej lenivosti* a niekoľkých piesňových textov. Z poézie tu vyšiel preklad zbierky *Město beze jména* od Czeslava Miłosza a básne Jiřího Brabca. V kritickej rubrike M. Šimečka priaznivo hodnotil jedno z čísiel oficiálne vydávaného časopisu *Literárny týždenník* (príspevok *A zase od začiatku*), ktoré ho prekvapilo tematickou otvorenosťou, rozhovormi a príspevkami, ktoré prekračovali hranice oficiálne deklarovanej glasnosti. Na vyjadrenie Rudolfa Chmela, ktoré bolo zverejnené v *Literárnom týždenníku*, reagoval v *Glose o Štefánikovi* Jozef Jablonický. K „štefánikovskej“ téme sa vyjadril v článku *Zlá výhovorka – Deravý groš* aj V. Maňák. Text obsahuje citáty etablovaných spisovateľov a historikov (Ladislav Ballek, Stanislav Šmatlák, Viliam Plevza, Jozef Vladár a iní). V čísle bola zverejnená priaznivá recenzia M. Frišovej (iniciály M. F.) na Vilikovského dielo *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch* pod názvom *Very large scale integration*.

Vydanie prvého čísla druhého ročníka *Fragmentu K* bolo naplánované na začiatok roka 1989, ale jeho čistopis zabavila Štátna bezpečnosť, preto nebol distribuovaný a je považovaný za nevydaný.⁴⁸ V prvom čísle *Fragmentu K* 1989 mali vyjsť ukážky z diela *Dom opustenosti* od J. Silana a z *Rímskej kapitoly* H. Ponickej spolu s dokončeným kalendárom M. R. Štefánika. Súčasťou čísla mali byť aj príspevky *Záznamy a básne* exilového autora I. Diviša,⁴⁹ básnická tvorba Jiřiny Haukovej, rozhovor s I. Divišom, text I. Kadlečika *Proroctvá*, úvaha *Povaha istoty* od I. Hoffmana, poviedka *Balónik* od Michala Glasného a Chalupeckého esej *Smysl oběti*, ktorá pripomínala výročie protestnej samovraždy študenta Jana Palacha. K článkom v oficiálnych médiách, ktoré ideologicky komentovali Palachovu smrť, sa kriticky vyjadril M. M. Šimečka v úvahu *Prívlaskty*, kde vysvetlil morálny význam Palachovej obete. I. Hoffman sa v nevydanom čísle *Fragmentu K* v článku *Ešte raz o Bratislave nahlas* vrátil k udalostiam okolo ekologickej iniciatívy Bratislava/nahlas a rekapituloval udalosti posledných dvoch rokov súvisiace s vydaním rovnomennej publikácie, pričom kládol dôraz nielen na ochranu životného prostredia, ale predovšetkým na uchovanie mravných a etických hodnôt. I. Hoffman uverejnil aj otvorený list adresovaný väznenému Václavovi Havlovi. Do nevydaného čísla *Fragmentu K* prispel úvahou *Taška a inteligencia* P. Matejovič (šifra -ič). Súčasťou kritickej rubriky bol článok V. Maňáka *Konečne jasné slovo*, v ktorom komentoval stať Samuela Cambela *Historická pravda a prestavba v Literárnom týždenníku*. Autor pod značkou ii prostredníctvom krátkych úryvkov v príspevku *Nepovinné čítanie* hodnotil vybrané literárne časopisy. Iva Kotrlá v texte *Z katalogu čtenářských záznamů* reflektovala historický román *Milujte královnu* od Antona Hykische, novelu *Čtvrtý rozměr* od Jozefa Puškáša a *Záhadný úsmev* od Ivana Hudeca.

Druhé číslo druhého ročníka *Fragmentu K* vyšlo v máji 1989. Úvodné príspevky boli venované pamiatke nedávno zosnulého spisovateľa D. Tatarku. M. Šimečka v texte *Proti noci a moci* označil D. Tatarku za prototyp mravného spisovateľa, M. M. Šimečka ho v texte *Dominikova dvojité čiara života* nazval najväčším slovenským spisovateľom 20. storočia. Pri tejto príležitosti redakcia uverejnila aj ukážky Tatarkovej doposiaľ nevydanej prózy *Immanuelle* (1984 - 1988), ktorú redakcia uviedla pod názvom *Neslovný príbeh* (úryvok pripravila E. Štolbová) a za úryvok zaradila list D. Tatarku adresovaný biskupovi Korcovi.

Prozaickú tvorbu reprezentovalo v tomto čísle *Fragmentu K* pokračovanie knihy H. Ponickej *Rímska kapitola*, poviedka Ondřeja Vaculíka *Lešení* a próza *Šek* od S. Eibela. Ďalej tu bol uverejnený príspevok Jiřího Brabca *Zamilovaná slova, slova zamilovaná*, krátka filozofická štúdia Pavla Klimeša *Úvod k úvahám o novej ontológii* a úryvok z reportáže o stalinských pracovných táboroch *Joachimsthal* od F. Mikloška (pseudonym Marek Bohúň). Súčasťou kritickej rubriky boli dve recenzie samizdatovo vydaných kníh I. Kadlečika *Dvanásť*. M. M. Šimečka ju charakterizuje ako „autentický výpoveď o mužovi, ktorý žije v kultúre vyvedenej z miery“ (Šimečka 1989b: 91), I. Hoffman hodnotí Kadlečikovu prácu prostredníctvom literárnej korešpondencie. Preklad Gándhího autobiografie pod názvom *Môj experiment s pravdou* priaznivo komentovala M. Frišová. Glosa od Evy

48 Podobne ako v prípade nevydaného tretieho čísla z roku 1989 sme mali k dispozícii signálny výtlačok z archívu O. Pastiera.

49 Tento príspevok bol zverejnený aj v prvom čísle časopisu *Fragment* v roku 2015.

316 Čobejovej (šifra -ová) *Ako ste to mysleli pán Válek?* polemicky reaguje na rozhovor s Miroslavom Váľkom, ktorý bol uverejnený v časopise *Literárny týždenník*. Kriticky reflektuje predovšetkým Váľkovo tvrdenie, že zárukou publikačnej slobody spisovateľa je politická rezervovanosť. Blok kritických článkov pokračoval recenziou perestrojového sovietskeho filmu *Hastroš* od P. Matejoviča (šifra -ič), podľa ktorého bol vo filme prítomný silný morálny akcent. Na záver časopisu redakcia zaradila diskusný príspevok M. M. Šimečka, v ktorom hodnotil súčasný stav slovenskej literatúry.

Spoločensko-politické zmeny zastihli redakciu pri príprave tretieho čísla *Fragmentu K*, ktoré redakčný tím plánoval vydať v novembri (Pastier 1991f), číslo však už oficiálne nevyšlo. Niektoré z textov boli neskôr oficiálne publikované po roku 1990. Obsah viacerých príspevkov tretieho čísla predznamenával blížiacu sa zmenu politického systému. Nad budúcimi vzťahmi Západu a krajín východnej Európy uvažoval M. Šimečka v krátkom komentári *The Day After*.⁵⁰ I. Kadlečík formou listu zosnulému priateľovi Albínovi Baginovi komentoval súčasnú spoločensko-politickú situáciu na Slovensku. V druhom liste redaktorovi *Slovenských pohľadov* Valérovi Mikulovi⁵¹ reagoval na žiadosť adresáta o dodanie nejakej recenzie či článku do tohto časopisu. V liste datovanom 24. júla 1989 I. Kadlečík píše:

„A ja sa v bezradnosti uchýľujem ako dobrý Slovák opäť ku kompromisu: pošlem Vám v najbližších dňoch (len čo to žena prepíše na stroji) zopár strán, Vy ich s dosť veľkou pravdepodobnosťou neuverejníte a ja sa budem utešovať, že je to Vaša vec a nie môj problém, skrátka hodím kúsok svojich ťažkostí, prepáčte, aj na Vaše mladšie plecia ako Pontský Pilát, veď mám starostí dosť, rozdávať mám z čoho. K mojím textom: recenzie, literárne kritiky už roky nepíšem a azda ani nebudem, ale komponujem akési texty neurčitého žánru, sú to vety, slová, výpovede (aj zo zamestnania asi), grcaniny – z nich zo tri najnovšie pošlem, vracaf (ich) nemusíte, urobte s nimi, čo chcete okrem nejakej zásahu do nich: čo som napísal, napísal som, za každým slovom existenciu stojím“ (Kadlečík 1989: 93).

V treťom čísle mala vyjsť aj úvaha I. Hoffmana *Prečo nie som antikomunistom*, fejtón L. Vaculíka *Srpnový den* a esej M. Kusého *Charta 77 a sociálna zákonitosť*, v ktorej autor uvažoval o spôsoboch chybnjej interpretácie zákonov. Ďalší blok príspevkov komentoval dobový fenomén občianskeho povedomia (I. Hoffman: *O Márii a dvoch džinoch*, M. M. Šimečka: *Stat' sa Slovákom*). Do čísla boli zaradené

50 Tento text bol zverejnený aj v treťom čísle časopisu *Fragment* v roku 2015.

51 Podľa osobných spomienok oslovil V. Mikula I. Kadlečíka z vlastnej iniciatívy. Kadlečíkove texty vyšli v *Slovenských pohľadoch* až po novembri 1989 (mailová korešpondencia, 15. januára 2022).

aj dva prejavy Ľubomíra Feldeka: prvý pod názvom *Na tabuizovanú tému*⁵² predniesol na konferencii *Slovenských pohľadov* 16. mája 1989 v Budmericiach, druhý pod názvom *Socializmus a literatúra* odznel v novembri 1988 na Medzinárodnom okrúhlym stole, ktorý organizoval sovietsky časopis *Voprosy literatury* na tému literatúra a prestavba. Ľ. Feldek v ňom kritizoval nedostatočné uplatňovanie princípov glasnosti v slovenskej literatúre:

„Nebudem chodiť okolo horúcej kaše a rovno poviem, že u nás v Československu prestavba nepostupuje ani zďaleka tak rýchlo a energicky ako v Sovietskom zväze [...] Čudovať sa tu niet čomu. V súčasnosti sa Československo nachádza v situácii, ktorú nemožno nazvať inak ako paradoxnou. Na jednej strane preberáme zo Sovietskeho zväzu prestavbový vzor – a na strane druhej už dvadsať rokov bojujeme s veternými mlynmi ‚kontrarevolúcie‘, ktorú sme potlačili s bratskou internacionálnou pomocou [...]. Pre našu literatúru teda nejestvuje dnes iný spôsob, ako sa zapojiť do prestavby, iba ten jediný: na plné ústa prehovoríť o našej paradoxnej situácii a nazvať veci pravými menami“ (Feldek 1989: 68-69).

I. Hoffman tu predstavil básnickú tvorbu E. Grocha, H. Ponická zverejnila pokračovanie knihy *Rímska kapitola*, O. Pastier komentoval obsah časopisu *Sovietska literatúra*, pričom upozornil na novú vlnu tém v sovietskej literatúre, najmä na diela, ktoré opisujú kruté obdobia histórie spojené so stalinizmom v Sovietskom zväze. Michal Gáfrík zverejnil niekoľko kritických poznámok k autocenzúrnym rozhovorom Alfonza Bednára, zverejneným v roku 1989. Súčasťou kritickej rubriky bola recenzia od M. M. Šimečku na dve relatívne neznáme prózy (Ľubomír Martínek: *Persona non grata*, Vlastimil Třešňák: *To nejdůležitější o panu Moritzovi*). Filmovú produkciu reflektovali P. Matejovič (šifra -ič) a L. Martínek. V príspevku *Stodvadsať minút Ničoty* P. Matejovič priaznivo hodnotil sovietsky film *Malá Viera* a L. Martínek si všimol filmy *Hotel Terminus* a *Posledné pokúšenie Krista*.

Záver

Detailnejší literárnohistorický a poetologický výskum periodického samizdatu je možný až po kompletizácii databázy samizdatových periodík, na základe ktorých bude možné vytvoriť komplexnejší obraz o slovenskom periodickom literárnom samizdate. Predkladaná štúdia má preto iba prehľadový charakter. Pozornosť sme v nej upriamili na vybrané texty, ktoré reprezentujú obsahové a tematické zameranie relevantných samizdatových periodík osemdesiatych rokov (vrátane

52 Feldekov prejav z budmerickej konferencie *Slovenské pohľady* pôvodne odmietli zverejniť s odôvodnením, že vyrozprávanie priebehu stretnutia s Jevgenijom Jevtušenkom, ako aj preklad jeho básne *Tanky idú po Prahe* nedokázal Ľ. Feldek autorizovať. Pripravovaný príspevok z tretieho čísla časopisu *Fragment K* vyšiel oficiálne v jeho prvom čísle v roku 1990. Ku kauze nepublikovania niektorých príspevkov z budmerickej konferencie, ku ktorým patrili aj Feldekov text, sa vrátil Ján Štrasser v siedmom čísle *Slovenských pohľadov* v roku 1990: „Ak sa v tomto čísle ešte raz vraciame k tomuto podujatiu, robíme tak preto, že v čase príprav ‚budmerických‘ čísel SP sme texty Valéra Mikulu, Ľubomíra Feldeka a Martina Šimečku videli za hranicami našich možností a riziko spojené s ich uverejnením, ktoré by pravdepodobne malo za následok zmenu orientácie časopisu, sa nám videlo priveľké. Pokladáme v tejto chvíli za našu povinnosť ospravedlniť sa všetkým trom autorom“ (Štrasser 1990: 93). Pripravovaný príspevok z tretieho čísla časopisu *Fragmentu K* vyšiel oficiálne v prvom čísle tohto časopisu v roku 1990. Feldekov prejav bol zverejnený 7. júna 1989 aj v dvanástom čísle maďarského časopisu *Hitel*.

318 nedistribuívaných). Samizdatový časopis *Antagon*, ktorý v uvedenom decéniu vydával v Bratislave český vydavateľ František Hrabal,⁵³ je encyklopedicky spracovaný v monografii *Český literárny samizdat 1948–1989* (Příbáh 2018: 126). Kompletný výskum literárneho samizdatu je možný až po vzniku príslušného archívu, čo závisí aj od ochoty jednotlivých vlastníkov samizdatov sprístupniť tieto dokumenty. V procese ďalšieho výskumu sa môžu objaviť aj nové fakty a dokumenty, preto prezentovanú prácu považujeme za čiastkový výstup.

Ďakujeme Martinovi Bútorovi, Marte Frišovej, Vladimírovi Havrillovi, Martinovi Kleinovi, Zuzane Kusej, Borisovi Lazarovi, Martinovi M. Šimečkovi za osobné svedectvá, Martinovi Mockovi za indície, technickú pomoc pri spracúvaní archívu a kritické poznámky k textu, Ľudmile Pastierovej a Soni Gyarfášovej za poskytnutie osobných archívov a Tiborovi Kočíkovi za vybrané archívne ukážky košického literárneho samizdatu a osobné svedectvo.

Štúdia je výstupom grantového projektu APVV-17-0489 *Poetika textu a poetika udalosti v novodobej slovenskej literatúre 18. – 21. storočia*. Zodpovedný riešiteľ za Ústav slovenskej literatúry SAV, v. v. i.: prof. PhDr. Peter Zajac, DrSc. Zodpovedný riešiteľ za Pedagogickú fakultu Trnavskej univerzity v Trnave: prof. PaedDr. René Bilík, CSc. Doba riešenia: 2018 – 2022.

Archívne pramene

Osobný archív literárnych samizdatov Olega Pastiera a Pavla Matejoviča.

Pramene

- BONDY, Egon, 1981, Zápisky z počátku let sedmdesátých. *Kontakt*, roč. 1, č. 4.
- BUDAJ, Ján [ČAPTOŠ], 1981a. Bratislavský chodec. *Kontakt*, roč. 1, č. 1.
- BUDAJ, Ján, 1981b. Niečo o slovenskom fenoméne. Názvy ulíc. *Kontakt*, roč. 1, č. 2.
- BUDAJ, Ján [Sedem kozliatok], 1981c. O čo tu ide? *Kontakt k vode*.
- BUDAJ, Ján – HUBA, Mikuláš, 1982. História a zeleň – čo s nimi? *Nové slovo*, roč. 24, č. 3 (21. 1. 1982), s. 7.
- BUDAJ, Ján, 1987. Správa o skutočnosti: Nad knižným debutom Martina Bútoru. *Lud*, roč. 40, č. 247 (21. 10. 1987), s. 4.
- BUDAJ, Ján, 1989a. Bude mať Bratislava hlavné námestie? *Literárny týždenník*, roč. 2, č. 5, s. 13.
- BUDAJ, Ján, 1989b. Ani tradície, ani moderna? *Literárny týždenník*, roč. 2, č. 23, s. 12.
- BUDAJ, Ján, 1989c. Veselo a vpred. *Slovenské pohľady*, roč. 105, č. 10, s. 151-154.
- BÚTORA, Martin, 1981. Basta fídlí. *Romboid*, roč. 16, č. 12, s. 32-50.
- BÚTORA, Martin, 1983. Správa o Tichom. *Romboid*, roč. 18, č. 7, s. 24-44.
- BÚTORA, Martin, 2011. *Skok a kuk*. Bratislava: Slovart. ISBN 978-80-556-0355-1.
- [Červená karkulka], 1981. Informácie pre nepunkerov. *Kontakt*, roč. 1, letná príloha, s. 10.
- EDITORIÁL, 1981. *Kontakt*, roč. 1, č. 3.
- FELDEK, Lubomír, 1989. Na tabuizovanú tému. Socializmus a literatúra. *Fragment K*, roč. 3, č. 4, s. 66-67.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2014a. *Fragment*, roč. 28, č. 1, s. 141-152.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2014b. *Fragment*, roč. 28, č. 2, s. 131-160.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2014c. *Fragment*, roč. 28, č. 3, s. 159-172.

53 M. Příbáh zaradil F. Hrabalu k vydavateľom českého samizdatu na Slovensku: „Vydavatelé českého samizdatu se nicméně vyskytovali i na Slovensku (Jiří J. Trávníček v Košicích, František Hrabala a jeho CAD Pres v Bratislavě)“ (Příbáh 2016: 831).

- FRAGMENTY z Fragmentu, 2014d. *Fragment*, roč. 28, č. 4, s. 165-182.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2015a. *Fragment*, roč. 29, č. 1, s. 115-135.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2015b. *Fragment*, roč. 29, č. 2, s. 161-170.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2015c. *Fragment*, roč. 29, č. 3, s. 161-170.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2015d. *Fragment*, roč. 29, č. 3, s. 161-170.
- FRAGMENTY z Fragmentu, 2007. *Fragment*, roč. 21, č. 1-2, s. 167-176.
- FRAGMENTY z Kontaktu, 2017a. Návraty k samizdatu. *Fragment*, roč. 31, č. 1, s. 149-168. ISSN 1336-4316.
- FRAGMENTY z Kontaktu, 2017b. Návraty k samizdatu. *Fragment*, roč. 31, č. 2, s. 89-112. ISSN 1336-4316.
- FRAGMENTY z Kontaktu, 2017c. Návraty k samizdatu. *Fragment*, roč. 31, č. 3, s. 195-212. ISSN 1336-4316.
- FRAGMENTY z Kontaktu, 2017d. Návraty k samizdatu. *Fragment*, roč. 31, č. 4, s. 199-222. ISSN 1336-4316.
- FRIŠOVÁ, Marta [F. P.], 1982. Niekoľko slov z druhej strany. *Kontakt*, roč. 1, č. 5.
- KADLEČÍK, Ivan, 1989. Dokumenty. *Fragment K*, roč. 3, č. 4, s. 93.
- KLEIN, Martin [bez uvedenia autorstva], 1981a. Septembrový manifest. *Kontakt*, roč. 1, č. 3.
- KLEIN, Martin [lomidrevo], 1981b. Valibuk bratislavskému Čaptošovi. *Kontakt*, roč. 1, č. 3.
- KRUŽLIAK, Imrich, 1989. Slovenská literárna tvorba na Západe. *Bratislavské listy*, č. 1, 2.
- KUSÁ, Zuzana [bez uvedenia autorstva], 1982a. Literárna kritika a súčasné pomery/Knekresťanskému Kontaktu číslo štyri. *Kontakt*, roč. 1, č. 5.
- KUSÁ, Zuzana [Krava], 1982b. Torzo zomrelo, nech žije zborník! (ešte raz k nekresťanskému Kontaktu). *Kontakt*, roč. 1, č. 5.
- KUSÁ, Zuzana [Šalda], 1983a. O tom istom. *Altamira*, č. 1.
- KUSÁ, Zuzana [Šalda], 1983b. O zdrhnutí. *Altamira*, č. 1.
- KUSÁ, Zuzana [bez uvedenia autorstva], 1983c. Grácia: Tak. *Altamira*, č. 1.
- LAZAR, Boris, 1971. *Chlapec z Domu tieňov*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- LAZAR, Boris [B. Bumby], 1981. Ako som prvý raz disidoval. *Kontakt*, roč. 1, č. 3.
- LAZAR, Boris [B. Bumby], 1982. Ako ďalej? *Altamira*, č. 1.
- LAZAR, Boris [bez uvedenia autorstva], 1984. Filozof zostúpil do „podzemia“ a dal priechod svojmu rozčarovaniu. *Altamira*, č. 1, s. 1-7.
- MATEJOVIČ, Pavel [-ič], 1989. Literárny týždenník a tí druhí. *Bratislavské listy*, č. 1.
- MILÝ čitateľ, 1981. *Kontakt k vode*.
- PASTIER, Oleg [Jakub Sojka], 1981a. K. B. Z. *Kontakt*, roč. 1, č. 1.
- PASTIER, Oleg [Pavol Országh], 1981b. Tieň Chamraj. *Kontakt*, roč. 1, č. 1.
- PASTIER, Oleg [-js-], 1988. Na okraj *Fragment K*, roč. 1, č. 3, s. 108-110.
- PETŘIVÝ, Tomáš, 1983. O čo ide 1983. *Kontakt*, roč. 3, č. 7.
- PETŘIVÝ, Tomáš, 2005. *Hra o všetko*. Bratislava: Vydavateľstvo F. R. & G. ISBN 80-85508-60-5.
- ROZHOVOR o knižkách, 1981. *Kontakt*, roč. 1, č. 4.
- SLOVENSKÝ underground: sekcie, 1983. *Altamira*, č. 2.
- OLIČ, Jiří [M. K.], 1988. „Cestou k poslednému“ s Josefem Šafaříkem. *Fragment K*, roč. 3, č. 3, s. 111-116.
- STRÁNKY z denníka [-mt-], 1989. *Bratislavské listy*, č. 1.
- ŠIMEČKA, Martin M., 1983. Jedna otázka. *Kontakt*, roč. 1, 1982, č. 4.
- ŠIMEČKA, Martin M. [K. K.], 1987a. Inzerát (na knihu, ktorú by ste si mali prečítať). *K*, roč. 1, č. 1, s. 15-19.
- ŠIMEČKA, Martin M. [K. K.], 1987b. Upozornenie. *K*, roč. 1, č. 1, s. 19-23.
- ŠIMEČKA, Martin M. [čitateľ], 1987c. Milý Kurt Vonnegut. *K*, roč. 1, č. 2, s. 3-6.
- ŠIMEČKA, Martin M. [čitateľ], 1987d. Otcovia a deti (Nad prvými tromi prílohami Romboidu). *K*, roč. 1, č. 2, s. 22-24.
- ŠIMEČKA, M. Martin, 1989a. Indiánske leto. *Dotyk*, roč. 1, č. 7, s. 21-23.
- ŠIMEČKA, M. Martin, 1989b. Kultúra mužnosti. *Fragment K*, roč. 2, č. 2, s. 91-138.
- ŠIMEČKA, Milan, 1989. Oravské pastorále. *Bratislavské listy*, č. 2.
- ŠIMEČKA, Milan, 1990. Průklepový papír 30g/m2. *Fragment K*, roč. 4, č. 3, s. 33-52.
- TATARKA, Dominik, 1989a. *Fragment K*, roč. 3, č. 2, s. 10.
- TATARKA, Dominik, 1989b. Navrávačky. *Slovenské pohľady*, roč. 105, č. 7, s. 19-43.
- VIANOČNÝ „KONTAKT“, 1981. *Vianočný Kontakt*, roč. 1.
- VILIKOVSKÝ, Pavel [bez uvedenia autorstva], 1981. Večne zelený je kôň profesionálneho revolucionára. *Kontakt k vode*, s. 61-74.
- VILIKOVSKÝ, Pavel, 1983. *Prvá veta spánku*. Bratislava: Smena.

Literatúra

- BALOGH, Alexander, 2016. *Ján Langoš: Strážca pamäti*. Bratislava: Artforum. ISBN 978-80-8150-164-7.
- BARBORÍK, Vladimír, 2014. Ústup z dejín. In ZAJAC, Peter, ed. *Sondy. Interpretácie kľúčových diel slovenskej literatúry 20. storočia*. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 585. ISBN 978-80-8101-8.
- BESKID, Vladimír, 1999. Neoficiálne umenie. In GERŽOVÁ, Jana, ed. *Slovník svetového a slovenského výtvarného umenia druhej polovice 20. storočia*. Bratislava: Kruh súčasného umenia Profil, s. 183-188. ISBN 80-968283-0-4.
- BOLTON, Jonathan, 2016. Palmy za polárnym kruhom. O nesamozrejmosti samizdatu v Lede-rových Českých rozhovorech. *Česká literatura*, roč. 64, č. 6, s. 895-905. ISSN 0009-0468.
- ČERVENKA, Miroslav, 1990. K semiotice samizdatu. *Slovenské pohľady*, roč. 106, č. 6, s. 57-62.
- DANIEL, Alexander – GLUZA, Zbigniew, 2019. *Slovník disidentů I. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů. ISBN 80-88292-34-0.
- JENČÍKOVÁ, Eva, 2005. Groch Erik Jakub. In MIKULA, Valér, ed. *Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 177-178. ISBN 80-7149-801-7.
- JOHNSTON, Gordon, 2016. Co jsou to dějiny samizdatu? *Česká literatura*, roč. 64, č. 6, s. 870-894. ISSN 0009-0468.
- GLANC, Tomáš, 2013. Samizdat jako médium. *Souvislosti*, roč. 24, č. 3, s. 183-193.
- KAZALARSKA, Zornitza, 2018. Malé formy protestu: K poetike interpunkčných znamienok u Ivana Kadlečíka. In *Poetika textu a poetika udalosti*. Trnava: vydavateľstvo Typi Universitatis Tyrnaviensis, s. 61-72. ISBN 978-80-224-0147-5.
- KOČÍK, Tibor, 2021. Básnici zo second city na pozadí totality. Letný pohľad na literárnu topografiu Košíc do novembra 1989. *Pamäť národa*, roč. 17, č. 1, s. 69-98. ISSN 1336-6297.
- KUSÁ, Jolana – KOPSOVÁ, Raisa – FUNDÁREK, František, 1995. *Život v slove a život slovom: Zjavné a skryté súvislosti slovenského samizdatu*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku. ISBN 80-967156-6-6.
- MATEJOVIČ, Pavel, 2001. *Ivan Kadlečík*. Bratislava: Kalligram. ISBN 80-7149-422-4.
- MATEJOVIČ, Pavel, 2014. Písanie ako cesta k vlastnej skutočnosti. In ZAJAC, Peter, ed. *Sondy. Interpretácie kľúčových diel slovenskej literatúry 20. storočia*. Bratislava: Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, s. 542-555. ISBN 978-80-8101-024-8.
- MATEJOVIČ, Pavel, 2016. Literárna kritika v ére samizdatu. *Slovenská literatúra*, roč. 63, č. 1, s. 16-21. ISSN 0037-6973.
- MATEJOVIČ, Pavel, 2017. K niektorým problémom aktuálneho teoretického diskurzu o cenzúre. *Slovenská literatúra*, roč. 64, č. 3, s. 228-235. ISSN 0037-6973.
- MATEJOVIČ, Pavel, 2021. Samizdat ako poetika udalosti. In *Poetika novodobej slovenskej literatúry, jej poetologické a komparatívne kontexty*. Trnava – Bratislava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity – Veda, s. 257-263. ISBN 978-80-568-0457-5.
- PASTIER, Oleg, 1991a. Z histórie bratislavského samizdatu. *Fragment K*, roč. 5, č. 2, s. 50-57.
- PASTIER, Oleg, 1991b. Z histórie bratislavského samizdatu (1. pokračovanie). *Fragment K*, roč. 5, č. 3, s. 130-137.
- PASTIER, Oleg, 1991c. Z histórie bratislavského samizdatu (2. pokračovanie). *Fragment K*, roč. 5, č. 4, s. 84-94.
- PASTIER, Oleg, 1991d. Z histórie bratislavského samizdatu (3. pokračovanie). *Fragment K*, roč. 5, č. 5, s. 129-134.
- PASTIER, Oleg, 1991e. Z histórie bratislavského samizdatu (4. pokračovanie). *Fragment K*, roč. 5, č. 7, s. 115-121.
- PASTIER, Oleg, 1991f. Z histórie bratislavského samizdatu (dokončenie). *Fragment K*, roč. 5, č. 8, s. 137-141.
- PASTIER, Oleg, 2016. Z histórie bratislavského samizdatu. *Fragment K*, roč. 30, č. 1, s. 33-49. ISSN 1336-4316.
- PASTIEROVÁ, Lucia, 1997. *Monografické spracovanie samizdatových periodík Kontakt, Altamira, Fragment, K, Fragment K*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského. [Diplomová práca.]
- PASTIEROVÁ, Ludmila, 2023. *Fenomén samizdat*. Ivanka pri Dunaji: F. R. & G. ISBN 978-80-89499-57-1.

- PŘIBÁŇ, Michal, 2016. Vnitrozemí a pohraničí českého literárního samizdatu. Úvaha nejen pojmoslovná. *Česká literatura*, roč. 64, č. 6, s. 822-847. ISSN 0009-0468.
- PŘIBÁŇ, Michal a kolektiv, 2018. *Český literární samizdat 1948 – 1989*. Praha: Academia. ISBN 978-800-200-2903.
- ŠIMULČÍK, Ján, 2019. *Éra samizdatu. Spoločenstvo Fatima a samizdat v rokoch 1974 – 1989*. Bratislava: Ústav pamäti národa. ISBN 978-80-89335-92-3.
- ŠTRASSER, Ján, 1990. Situácia literatúry. *Slovenské pohľady*, roč. 106, č. 7, s. 93.
- ZAJAC, Peter, 1993. Estetickosť ako životný princíp. In ZAJAC, Peter. *Pulzovanie literatúry*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, s. 138-146. ISBN 80-220-0493-6.
- ZAJAC, Peter, 1998. Autenticnosť ako rétorická figúra. *Slovenská literatúra*, roč. 45, č. 6, s. 424-429. ISSN 0037-6973.
- ŽIAK, Miloš, 2003. *Mrzáci studenej vojny*. Bratislava: Kalligram. ISBN 80-7149-573-5.

Internetové zdroje

- BALOGH, Alexander, 2010. V pesimizme je nádej až-až. Len nie pre každého. *SME*. Kultúra. Bratislava: Petit Press, a. s. Dostupné online: <https://kultura.sme.sk>
- PASTIER, Oleg, 2013. Politika nás nebvila. *tyždeň*. Bratislava: W Press a. s. Dostupné online: <https://www.tyzden.sk/casopis/13123/politika-nas-nebvila/>
- <http://www.samizdat.sk>
- <https://www.libpro.cz>
- <http://www.frg.sk/archiv.htm>
- <http://adfontes.sk>

Zoznam autorských pseudonymov a šifier prispievateľov samizdatových periodík

(zdroj uvedený v zátvorke: O. P. – Oleg Pastier; P. M. – Pavel Matejovič)

- alje – Ján Langoš (O. P.)
- B. Bumby – Boris Lazar (P. M.)
- Čaptoš – Ján Budaj (O. P.)
- čitateľ – Martin M. Šimečka (P. M.)
- F. P. – Marta Frišová (P. M.)
- ič – Pavel Matejovič (P. M.)
- J. Dolník – Martin M. Šimečka (O. P.)
- J. K. – Vladimír Havrilla (P. M.)
- Jakub Sojka – Oleg Pastier (O. P.)
- js – Oleg Pastier (O. P.)
- K. K. – Martin M. Šimečka (P. M.)
- Krava – Zuzana Kusá (P. M.)
- lomidrevo – Martin Klein (P. M.)
- M. F. – Marta Frišová (P. M.)
- Marek Bohúň – František Mikloško (O. P.)
- M. K. – Jiří Olič (O. P.)
- mk – Jiří Olič (O. P.)
- M. Krčma – Jiří Olič (O. P.)
- Matěj Krčma – Jiří Olič (O. P.)
- Milan Lokaj – Vladimír Archleb (O. P.)
- mt – Milan Šimečka (O. P.)
- Oliver Svišť – Martin M. Šimečka (O. P.)
- ová – Eva Čobejová (P. M.)
- Pavol Országh – Oleg Pastier (O. P.)
- pc – Oleg Pastier (O. P.)
- Roberta Weinerová – Vladimír Havrilla (O. P.)
- Ruth Ecksteinová – Tamara Archlebová (O. P.)
- Sedem kozliatok – Ján Budaj (O. P.)
- Šalda – Zuzana Kusá (P. M.)
- T. Raw – Tomáš Petřivý (O. P.)
- Valibuk – Martin Klein (P. M.)

Mgr. Pavel Matejovič, PhD.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity
Priemyselná 4
918 43 Trnava
Slovenská republika
E-mail: pavel.matejovic@gmail.com

Mgr. Katarína Mikulovičová, PhD.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity
Priemyselná 4
918 43 Trnava
Slovenská republika
E-mail: mikulovicova.kate@gmail.com